

VOOR DE OVERLEVENDEN

*Een analyse van het debat over de Romeinse
grafcultuur tussen 1970 en 2015*

Kristel Henquet

Omslagontwerp: © Rens de Hond

Afbeelding: Branson DeCou Digital Archive

Tombe van Caecilia Metella, Via Appia, eerste eeuw v.Chr.

Voor de overlevenden

Een analyse van het debat over de Romeinse grafcultuur tussen 1970 en 2015

Kristel Henquet

S3016536

Bachelorscriptie, juni 2015

Begeleid door dr. S.T.A.M. Mols

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur

Radboud Universiteit Nijmegen

Radboud Universiteit

Voorwoord

'Voor de overlevenden' is de titel van een lied dat geschreven is door Lennaert Nijgh en deel uitmaakt van het oeuvre van Boudewijn de Groot. In de loop van mijn studie ontdekte ik samen met een aantal medestudenten deze tijdloze muziek en prachtige teksten. *"Het is poëzie op muziek!"* riep ik meermaals uit, wanneer oud of jong ons vragend aankeek. Boudewijn gaf ons troost en plezier, keihard aan het ontbijt of 's avonds gepaard met bier, en zelfs zijn allerlaatste concert, dat we bijwoonden in Haarlem. De muziek van Lennaert Nijgh en Boudewijn de Groot zal voor mij altijd onlosmakelijk verbonden zijn aan mijn studietijd in Nijmegen. Voor de Overlevenden gaat over een student die opgroeit en geconfronteerd wordt met de druk van de 'mensenmaatschappij': net als wij.

'Voor de overlevenden' als titel van mijn scriptie verwijst naar het debat dat ik heb geanalyseerd. Anders dan het onderwerp doet vermoeden, wordt namelijk vaak geconcludeerd dat grafmonumenten weinig met de doden te maken hadden. In de loop der tijd is de visie op de Romeinse grafcultuur veranderd van een interpretatie waarbij de overledene centraal staat naar een kijk waarin het juist gaat om de levenden. Een monument representeerde bijvoorbeeld de sociale status van de eigenaar in de Romeinse samenleving, het bevestigde zijn positie in de maatschappij: voor degenen die achterbleven. Een graftombe was geen huis voor de dode, maar een herinneringsplaats voor de nabestaanden: voor de overlevenden.

Met terugwerkende kracht besef ik dat het onderwerp voor deze scriptie uitstekend aansluit op enkele vakken die ik tijdens mijn studie heb gevolgd. In oude collegeaantekeningen vond ik titels van boeken die ik later zou gebruiken voor deze scriptie in de kantlijn gekrabbeld. Onder andere in het werkcollege Klassieke Archeologie, de cursus Cultureel Vondstmateriaal in Context, mijn stage over Griekse inscripties bij het RMO in Leiden en uiteraard het veldwerk aan de Via Appia ben ik in de afgelopen jaren bezig geweest met antieke grafcultuur. Graag wil ik deze gelegenheid aangrijpen om mijn docenten en begeleiders te bedanken voor hun bevlogenheid, waarmee ze mij geïnspireerd hebben. Prof. dr. Eric Moormann en Dr. Stephan Mols brachten mij in mijn eerste jaar de liefde voor de archeologie bij en die is sindsdien in mijn hart gebleven. Ook naar de studenten met wie ik mocht werken aan de Appia gaat mij dank uit: we hebben veel van elkaar geleerd en (tot op de dag van vandaag) met elkaar gelachen. Met name dank ik op deze plaats Stephan Mols: voor het begeleiden van deze scriptie, maar veel meer voor al zijn steun en begrip in de afgelopen jaren. Hij geloofde altijd in mij, ook wanneer ik dat zelf niet deed.

Verder wil ik iedereen bedanken die in de afgelopen jaren deel uitmaakte van mijn (academische) leven: docenten en medestudenten, oude vrienden en nieuwe vrienden, mensen die kwamen en gingen, mijn vrienden uit Maastricht die altijd bleven en mijn naaste

familieleden. Het zijn er te veel om bij naam te noemen. Ik dank iedereen die mij heeft gesteund en geholpen en ik koester diegenen die er nog steeds zijn. Zij zijn mijn overlevenden. De afgelopen zes jaar zijn niet altijd gemakkelijk geweest, maar ik heb me nooit vergeten gevoeld. Frank noem ik in het bijzonder, omdat hij mij de afgelopen twee jaar keer op keer uit mijn dal wist te halen en me stimuleerde om door te zetten. Ik weet oprecht niet of ik het zonder hem volbracht zou hebben.

De laatste overlevende ben ik zelf. De keren dat ik sinds het begin van mijn studie ermee heb willen stoppen zijn niet meer op twee handen te tellen. Mijn bachelor leek soms zo ver weg dat ik hem amper nog in het verschiet zag liggen. Nu lijkt het moment dan toch nabij. Inmiddels weet ik dat ik mijn studie ga voortzetten in Leiden en dat de klassieke talen mij - ondanks alle worstelingen - veel hebben gebracht. Ik had deze studie klaarblijkelijk nodig om te ontdekken waar mijn passies dan wél liggen: in de archeologie en de oude geschiedenis.

Ik heb geleerd. Over het heden en verleden, over de wereld en mezelf.

Ik heb gehuild, ik heb gelachen. Soms gehuild van de lach.

Ik heb het overleefd.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Introductie	1
Hoofdstuk 2: Een veranderende kijk op de Romeinse grafcultuur: <i>het debat</i>	
2.1. Inleiding	4
2.2. Traditional Toynbee	5
2.3. Voortschrijdende veranderingen	6
2.4. Selbstdarstellung	7
2.5. Van ritueel naar realiteit	9
2.6. Archeologische (r)evolutie	9
2.7. Nieuwe weg	10
2.8. Interdisciplinaire aanpak	12
2.9. Correcties	13
2.10. Revisie en lacunes	14
2.11. Samenvatting	16
Hoofdstuk 3: De veranderende kijk in kaart gebracht: <i>een vijftal casus</i>	
3.1. Inleiding	19
3.2. Inhumatie en crematie	19
3.3. De tombe als huis	22
3.4. Columbaria en collegia	25
3.5. De tumulus: Romeins of inheems?	28
3.6. Rouw, rituelen en de Romeinse samenleving	31
Hoofdstuk 4: Conclusie	36
Bibliografie	40

Hoofdstuk 1: Introductie

In 2014 brak er in West-Afrika een ebola-epidemie uit. In de landen Guinee, Sierra Leone en Liberia stierven er meer dan achtduizend mensen aan de besmettelijke ziekte. Een van de redenen waardoor het virus zich zo snel verspreidde was dat lokale stammen weigerden om af te zien van traditionele funeraire rituelen en ceremonies. Men geloofde dat het achterwege laten van deze begrafenisrituelen verstrekkende gevolgen kon hebben. Dat de lichamen van overleden familieleden vlak voor en na hun dood extreem besmettelijk waren nam men voor lief. Patiënten werden zelfs meegenomen naar de bossen, zodat ze daar konden sterven en de rituelen in alle rust konden worden uitgevoerd, met verstrekkende gevolgen van dien. Toen gezondheidswerkers mensen wilden informeren over de besmettelijke ziekte en de noodzaak van snelle begravingen, werden zij in sommige gevallen met stenen bekogeld. In Guinee kwamen maar liefst acht verplegers om het leven tijdens zo'n aanval. Het duurde maanden voordat alle inwoners van de drie West-Afrikaanse landen ervan overtuigd waren dat het inderdaad te riskant was om de rituelen in hun traditionele hoedanigheid uit te voeren. Voor velen was het toen al te laat.¹

Bovenstaand voorbeeld uit de recente wereldgeschiedenis geeft aan hoe belangrijk begrafenisrituelen voor een samenleving kunnen zijn. Er zijn zowel hedendaagse als historische gemeenschappen waarin een rijke grafcultuur een belangrijke rol speelt. Een van die voorbeelden is de Romeinse samenleving. De Romeinen kenden een uitgebreide funeraire traditie met talloze rituelen, feestdagen en gebruiken. De materiële resten die voortkwamen uit deze handelingen zijn een bron van informatie voor archeologen. Gaven die werden meegegeven in het graf, objecten die gebruikt werden tijdens rituelen en feesten en grafmonumenten die de tand des tijds hebben doorstaan kunnen iets vertellen over de wereld van de Romeinen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat wetenschappers veel onderzoek doen naar de Romeinse grafcultuur. Archeologen, historici en classici, maar ook filosofen, theologen, antropologen en recentelijk zelfs botanici en osteologen kunnen veel kennis opdoen door deze te bestuderen. Het wordt algemeen aangenomen dat de manier waarop mensen omgingen met hun doden veel kan vertellen over een samenleving. Grafcultuur is namelijk een weerspiegeling van bepaalde elementen uit die samenleving. Barbara Borg opent haar monografie over grafmonumenten uit de derde eeuw n.Chr. uit 2013 met de volgende zin: *“It does not take long-winded explanations to convince a modern reader of the potential which the study of tombs and*

¹ <http://news.nationalgeographic.com/2015/01/150130-ebola-virus-outbreak-epidemic-sierra-leone-funerals>, (laatst geraadpleegd: 12-06-2015).

burial customs holds for our understanding of societies."² Opgemerkt dient te worden dat dit geen onuitputtelijke bron is en dat een kritisch oog altijd geboden is.³

In de afgelopen decennia is er een intensief debat gevoerd over de Romeinse grafcultuur. In dezelfde periode maakte de archeologie in het algemeen grote veranderingen door. Invloeden van deze ontwikkelingen zijn terug te zien in de discussie over grafcultuur. Deze scriptie probeert antwoord te geven op de vraag hoe het debat over de Romeinse grafcultuur zich heeft ontwikkeld en welke veranderingen daarvan het gevolg zijn geweest.

Het tweede hoofdstuk schetst het debat: wat zijn de belangrijkste bijdragen tussen 1970 en 2015, hoe verhouden die zich tot elkaar en tot de algemene ontwikkelingen in de archeologie?⁴ Het hoofdstuk eindigt met een samenvatting die het debat kort weergeeft. In het derde hoofdstuk wordt een aantal casus besproken om te laten zien welke veranderingen het debat bijvoorbeeld teweeg heeft gebracht. Hoofdstuk vier zal proberen een conclusie te trekken over de vraag hoe het debat zich heeft ontwikkeld en welke veranderingen daarvan het gevolg zijn geweest. Wat heeft het debat tot nu toe opgeleverd en wat staat de wetenschap nog te doen?

Bij het kiezen van de te behandelen literatuur is er gekeken naar de onderwerpen van de werken en naar de rol die het onderzoek in latere publicaties speelde: bij voorkeur is er gekozen voor onderwerpen die centraal bleven staan naarmate het debat vorderde en voor auteurs naar wie vaak wordt verwezen. Aangezien de meeste literatuur niet uitgebreid ingaat op (materiële) grafcultuur ouder dan die uit de Republiek, vormt deze periode ook het begin van de chronologische afbakening van deze scriptie. Wat betreft het eindpunt is er vanwege de helderheid voor gekozen om de opkomst van het Christendom en de funeraire veranderingen die daarmee gepaard gingen zoveel mogelijk buiten beschouwing te laten. De scriptie zou bovendien te omvangrijk worden als deze ontwikkelingen ook nog op een adequate manier onderzocht zouden moeten worden. Het gevolg is dat er geen duidelijk chronologisch eindpunt is, maar ruwweg is het einde van de derde eeuw n.Chr. aan te houden.⁵

Het is onvermijdelijk te moeten constateren dat het onmogelijk is om volledig te zijn wanneer er zo'n omvangrijk onderwerp als de Romeinse grafcultuur behandeld wordt. Wat Morris zegt over onderzoek naar de Romeinse grafcultuur geldt in dezelfde mate voor het analyseren van het debat erover: *"It is difficult to write a short paper analysing burial evidence, since it is precisely by its inclusiveness and the richness of the context that this kind of evidence*

² Borg 2013, 1.

³ Voor kritiek op deze denkwijze, zie Morris (1992) en Saller (2008).

⁴ Het debat wordt in deze scriptie afgebakend door Toynbee (1971) als beginpunt en Borbonus (2014) als eindpunt te nemen.

⁵ De ontwikkeling van het Christendom en de daarbij behorende veranderingen in de Romeinse grafcultuur is een lang proces dat in de derde eeuw concrete vormen begon aan te nemen en ook in de vierde eeuw nog volop aan de gang was. Er is een lange periode in de Romeinse geschiedenis waarin 'pagane' en christelijke gebruiken naast elkaar bestonden. In deze scriptie staat de traditioneel Romeinse (pagane, heidense) grafcultuur centraal.

*persuades.*⁶ Het is belangrijk om ook bij het onderzoeken van de literatuur op de context van het debat te letten (namelijk hoe een werk zich verhoudt tot andere publicaties en tot de veranderingen in de archeologische wetenschap in het algemeen). Er is in ieder geval geprobeerd om een zo compleet mogelijk en representatief beeld te schetsen. De keuzes om bepaalde zaken wel en andere niet te behandelen zijn altijd op een weloverwogen manier gemaakt.

⁶ Morris 1992, 203.

Hoofdstuk 2: Een veranderende kijk op de Romeinse grafcultuur: *het debat*

2.1. INLEIDING

In 1971 publiceerde Professor J.C.M. Toynbee haar monografie *Death and Burial in the Roman world*. Tot op heden is er telkens naar verwezen en is het talloze keren geciteerd: *Death and Burial* is een standaardwerk geworden. Een werk dat - net als nu - vaak als uitgangspunt genomen wordt als het gaat om onderzoek naar Romeinse grafcultuur. Het is de eerste, en tevens enige publicatie die een overzicht tracht te bieden van de Romeinse grafcultuur in bredere zin.⁷ Waarom een boek uit 1971 nog steeds geldt als de standaardreferentie voor veel wetenschappers, terwijl keer op keer door diezelfde wetenschappers gezegd wordt dat het eigenlijk helemaal niet volstaat, is een relevante vraag. Het geeft meteen een indicatie van de complexiteit en omvang van het onderwerp.

Ruim twintig jaar na het verschijnen van *Death and Burial* biedt Henner von Hesberg in zijn *Römische Grabbauten* (1992) een nieuwe kijk op de stof: "*Auch wenn ein Buch wie Jocelyn M.C. Toynbees 'Death and Burial in the Roman World' unerreichbar ist, kann aus diesem Blickwinkel eine erneute übergreifende Behandlung des Stoffes ihren Sinn erhalten.*"⁸

In 2006 noemt Maureen Carroll Toynbees boek "*the most comprehensive overview of the archaeological evidence for burial sites in the Roman Empire*"⁹. Ze haalt het aan om te constateren dat zelfs Toynbee weinig aandacht besteedt aan inscripties en het dus nodig is dat Carroll dit in haar monografie *Spirits of the Dead* wel gaat doet.

Er zijn tot op de dag van vandaag weinig boeken over Romeinse grafcultuur verschenen die *Death and Burial in the Roman World* niet in hun bibliografie opnamen. Waar de auteurs van deze boeken Toynbee uitgebreider behandelen is dat meestal om een voorbeeld te geven van de zogenoemde 'traditionele' archeologie. Vervolgens wordt dit in het licht van het eigen onderzoek geplaatst om de door de auteur aangedragen aanvulling te legitimeren. In het geval van Carroll betreft het bijvoorbeeld Romeinse grafinscripties.

Die werkwijze is inmiddels menigmaal herhaald, maar men is nog niet gekomen tot een algehele synthese van al het onderzoek naar Romeinse grafcultuur. Wat zijn de ontwikkelingen in het debat dat zich de afgelopen decennia heeft voltrokken? Hoe verhouden de belangrijkste publicaties zich tot elkaar? Is het debat beïnvloed door de algemene ontwikkelingen en veranderingen die de archeologie heeft doorgemaakt?

⁷ In het geval van Toynbee wordt bedoeld: dat ook ingaat op bijvoorbeeld pre-Romeinse tradities, rituelen, gebruiken, gedachtegoed etc. in plaats van louter kunsthistorische of architectonische aspecten te behandelen.

⁸ Hesberg, von 1992, 3.

⁹ Carroll 2006, 20.

2.2. TRADITIONAL TOYNBEE

Carroll ziet *Death and Burial* als een overzichtswerk: een typering die tegenwoordig gangbaar is geworden. Hoewel het karakter van 'overzichtswerk' een bepaalde mate van nuttigheid impliceert, schuilt er ook onuitgesproken kritiek in een dergelijke typering: blijkbaar is dat vandaag de dag niet meer voldoende. In de tijd dat deze monografie gepubliceerd werd was dit misschien wel het geval. Toynbee doorliep haar volledige academische loopbaan in Groot-Brittannië, met als hoogtepunt haar hoogleraarschap in de klassieke archeologie te Cambridge (van 1951 tot 1962). Een werk dat ongetwijfeld heeft bijgedragen aan het idee voor *Death and Burial* is de publicatie over de opgravingen van de Vaticaanse necropolis die Toynbee in 1956 samen met J.B. Ward-Perkins uitbracht.¹⁰ Het feit dat Jocelyn Toynbee haar werk schreef nadat zij met emeritaat was betekent dat zij als student en wetenschapper is opgeleid met een 'traditionele' of 'cultuurhistorische' archeologische blik.

Als tegenhanger van deze traditionele werkwijze ontstond in de loop van de jaren '60 van de twintigste eeuw de zogenoemde '*New Archaeology*' (later aangeduid als processuele archeologie). De pioniers in deze nieuwe archeologie pleitten voor een andere archeologische interpretatie dan hun voorgangers, wier werk zij niet 'wetenschappelijk' en 'antropologisch' genoeg vonden.¹¹ Waar de oude archeologen de focus legden op 'beschrijven' door het opstellen van typologieën of chronologieën van objecten of samenlevingen, vonden de nieuwe archeologen het relevanter om de nadruk te leggen op het 'waarom' door het verklaren van bepaalde verschijnselen.

Toynbees *Death and Burial* is een overwegend traditioneel werk. Meer dan helft van het boek (hoofdstuk 5,6,7)¹² behandelt alle door Toynbee onderscheiden tombe-typen, grafstenen, askisten en sarcofagen. De auteur gaat gedetailleerd en descriptief te werk en alles wordt geïllustreerd aan de hand van een of meerdere voorbeelden. Waarop haar indeling precies berust wordt door Toynbee niet beargumenteerd. Ze gaat niet in op de onderlinge verhouding van de ontwerpen, iconografie, locaties en ook zelden op dateringen. In de andere hoofdstukken worden de Romeinse gebruiken rondom begraving ingebed in hun Etruskische voorlopers (1), vervolgens wordt de Romeinse houding tegenover het hiernamaals, crematie en inhumatie (2), de funeraire rituelen en dodencultus (3) en de aanleg en vormgeving van begraafplaatsen (4) behandeld. Zowel een inleiding of introductie als een conclusie, en daarmee een onderzoeksvraag of toelichting op de methodologie ontbreekt volledig. Hoe dan ook komt *Death and Burial* in 1971 aan de basis te staan van het onderzoek naar Romeinse grafcultuur dat in de daaropvolgende decennia zal worden gedaan.

¹⁰ Toynbee & Ward-Perkins, *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations* (1956).

¹¹ Johnson 2010, 21.

¹² Vergelijk: hoofdstuk 1 t/m 4: 74 pagina's tekst, hoofdstuk 5 t/m 7: 149 pagina's tekst.

2.3. VOORTSCHRIJDENDE VERANDERINGEN

De veranderingen in archeologisch onderzoek vonden definitief hun doorgang. De theoretische discussies ontwikkelden zich met name in de prehistorische archeologie en vonden met enige vertraging hun weerslag in de klassieke archeologie.¹³ Het idee dat het onmogelijk is om het verleden te reconstrueren, werd verworpen. Dit bracht een optimistisch beeld met zich mee, ook wel 'logisch positivisme' genoemd. Het was mogelijk geworden om inzicht te verwerven in economische en sociale structuren uit het verleden.

Een gevolg van deze ontwikkelingen is dat grafcultuur nu niet meer alleen door archeologen, maar ook door oudhistorici of sociologen konden worden bestudeerd. Een van de sleutelfiguren in deze periode was professor Keith Hopkins. Hoewel hij ooit zijn studie begon in de klassieke talen, verlegde hij zijn focus naar sociologie om zijn carrière alsnog af te sluiten als professor in de Oude Geschiedenis te Cambridge. Bij zijn overlijden in 2004 noemde *The New York Times* hem "a professor at the University of Cambridge who was one of the first historians to use sociological methods to study the ancient Roman world"¹⁴.

Terwijl Hopkins professor in de sociale wetenschappen was aan Brunel University in London, werkte hij aan zijn boek *Death and Renewal*, dat in 1983 gepubliceerd werd. Hoewel de Romeinse grafcultuur niet het centrale thema van deze monografie is, is de aanzienlijke bijdrage erover toch een significante rol gaan spelen in het wetenschappelijke debat.¹⁵ Dit wordt met name veroorzaakt door de voor die tijd vernieuwende benaderingswijze waarvoor Hopkins koos. Het is duidelijk dat hij een hele andere focus heeft dan Toynbee: "If we are to understand how the Romans coped with death, we should be careful not to overrate the historical importance of monuments which were made of stone and have therefore survived."¹⁶ In plaats daarvan moeten we volgens hem proberen te begrijpen wat Romeinen voelden en dat is erg moeilijk. Sterker nog: zowel historici als sociologen zijn gewoonlijk niet bereid om gevoelens en emoties te bespreken. Hopkins durft hiertoe wel een poging te doen en verlegt daarmee de focus in het debat van een cultuurhistorische naar een sociaalhistorische context.

¹³ Johnson 2010, 30.

Deze vertraging blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hoewel New Archaeology opkomt in de jaren '60, een boek als Toynbees *Death and Burial* toch nog op een hele traditionele manier is opgezet.

¹⁴ <http://www.nytimes.com/2004/03/15/arts/keith-hopkins-69-historian-with-an-unusual-approach.html> (laatst geraadpleegd: 12-06-2015).

¹⁵ Het werk bestaat uit een centraal deel van twee hoofdstukken over opvolging binnen de senatoriale klasse in Rome en wordt geflankeerd door een eerste en een vierde deel over respectievelijk gladiatorenspelen en 'dood in Rome'.

¹⁶ Hopkins 1983, 218.

2.4. SELBSTDARSTELLUNG

Vervolgens werd er in de jaren '80 en '90 van de 20e eeuw in Duitsland een aantal grote colloquia georganiseerd. De congresbundels die naar aanleiding daarvan zijn uitgegeven vormen samen een aanzienlijk deel van de Duitstalige literatuur over '*Gräberstraßen*'.¹⁷ Het eerste colloquium werd in 1985 gehouden in München en de bundel werd twee jaar later uitgegeven door Henner von Hesberg en Paul Zanker onder de titel *Römische Gräberstraßen: Selbstdarstellung - Status - Standard* (1987). Het is een invloedrijk werk waar vanaf dat moment veel naar verwezen wordt. Het doel van het congres was om opzienbarende monumenten in samenhang te beschouwen en een beeld van grafstraten en necropolen te reconstrueren. Von Hesberg was in 1985 assistent professor van Zanker - 10 jaar ouder - die op dat moment de hoogleraar klassieke archeologie aan de universiteit van München was. In 1987 zou Von Hesberg de universiteit verlaten voor een eigen hoogleraarschap in Keulen. Het succes van het colloquium en de congresbundel in combinatie met de vele vooraanstaande Duitse archeologen die bij het debat betrokken waren zorgden ervoor dat er meer grote colloquia zouden volgen.

Hopkins' statement dat we niet te veel waarde moeten hechten aan grafmonumenten, omdat ze slechts zijn overgebleven omdat ze uit steen bestaan, wordt door Von Hesberg en Zanker bestreden. Zijn boek geeft volgens hen slechts een vaag en onsamenhangend beeld, te meer omdat Hopkins geen onderscheid maakt tussen de samenlevingen in verschillende perioden: dit heeft namelijk grote gevolgen voor de sociale verhoudingen binnen de Romeinse samenleving op dat moment. Anderzijds keren Von Hesberg en Zanker zich ook tegen de traditionele archeologie, die naar hun mening tekortschiet: veel differentiatie die er toch echt geweest is, wordt over het hoofd gezien. Als voorbeeld noemen zij *aediculae*, die onder dezelfde noemer geschaard worden, maar onderling erg konden verschillen.¹⁸ Eerder onderzoek noemen ze eenzijdig en op 'kunstwerken gericht': men heeft monumenten verzameld, ze op chronologische en iconografische wijze geordend en uitgegeven, maar ze nooit als onderdeel van de samenleving geduid. Binnen hun eigen onderzoek naar Romeinse grafcultuur staat '*Selbstdarstellung*' centraal: de wijze waarop de overledene door middel van bepaalde keuzes aangaande funeraire gebruiken een beeld van zichzelf schetste dat aansloot bij de manier waarop diegene zichzelf na zijn dood wilde presenteren aan de samenleving en de mensen die achterbleven op aarde.

Vijf jaar nadat Von Hesberg de leerstoel in Keulen betrok, publiceerde hij in 1992 zijn monografie *Römische Grabbauten*. Het werk is ongetwijfeld een product van het onderzoek dat Von Hesberg samen met Zanker in München begon en dat eerder al leidde tot het colloquium

¹⁷ Een deel van de bijdragen in deze bundels is echter gepubliceerd in de moedertaal van sommige sprekers, het Italiaans.

¹⁸ Hesberg, von & Zanker 1987, 12.

aldaar. Von Hesberg beschouwt het grafmonument als communicatiemiddel tussen de grafeigenaar en de samenleving. In zijn inleiding beschrijft hij zijn benaderingswijze als volgt: *“Neben den traditionellen kunsthistorischen Fragen nach Typologie und Entwicklung der jeweiligen Form versucht deshalb der hier verfolgte Ansatz, die Veränderungen aus den historischen Gegebenheiten zu erklären. In vieler Hinsicht geben uns gerade die römischen Grabbauten in der Unmittelbarkeit ihrer Aussage als architektonische Form oder in ihrem bildlichen Schmuck Aufschluß über das Selbstverständnis ihrer Erbauer, über die Normen, an die sie sich gebunden fühlten und an die Werte, die sie akzeptierten und deshalb auch wiederum als verbindlich wiederzugeben versuchten.”*¹⁹ Dit past bij het idee dat grafcultuur een weerspiegeling is van een samenleving. Dat concept ligt aan de basis van het begrip *Selbstdarstellung*, dat de boventoon voert in het Duitse onderzoek van de jaren '80 en de jaren '90.

Von Hesberg behandelt eerst een aantal praktische vragen, zoals: waar bouw je een monument? Hoe koop je dat stuk grond? Wat het kost het om zo'n graftombe te bouwen? Welke wettelijke bepalingen en restricties gelden daarbij? Vervolgens beschrijft hij de ontwikkeling van de Romeinse grafmonumenten van de vijfde eeuw v.Chr. tot en met de zesde eeuw n.Chr. Hierbij kijkt hij steeds hoe de monumenten de overledenen representeren. De verscheidenheid aan grote en rijk gedecoreerde monumenten uit de Late Republiek beschouwt hij bijvoorbeeld in het licht van de vermeende hoge status van de grafeigenaar en de concurrentie die er in deze periode tussen de verschillende *gentes* was. De ontwikkelingen in de grafcultuur zet hij op deze manier af tegen de veranderingen in de Romeinse samenleving.

Von Hesberg komt niet helemaal los van de typologische behandeling zoals in eerder onderzoek. Het belangrijkste verschil tussen bijvoorbeeld Toynbee en Von Hesberg is dat *Death and Burial* overwegend descriptief van aard is, terwijl *Römische Grabbauten* ook kijkt naar de intentie van de grafeigenaren en de monumenten in een sociale context plaatst. Van afbeeldingen geeft Von Hesberg bijvoorbeeld niet alleen een beschrijving, maar hij onderzoekt ze tevens als een middel van *Selbstdarstellung*. Het laatste hoofdstuk vormt een synthese, waarin Von Hesberg niet vanuit de monumenten naar de overledenen, maar vanuit de sociale groep naar de monumenten kijkt. Hierbij behandelt hij achtereenvolgens: keizers, de stedelijke elite, de stedelijke onderklasse, vrijgelatenen, slaven en dieren. Hij verlegt de focus door als het ware van een horizontale op een verticale benaderingswijze over te stappen.

Kritiek op de methode van Von Hesberg is de vanzelfsprekendheid waarmee hij verbanden legt: een grafmonument kan niet alles over een persoon vertellen.²⁰ Von Hesberg sluit in die zin aan bij het logisch positivisme: door het onderzoeken van Romeinse grafmonumenten verwerft hij informatie over de sociale structuur binnen de Romeinse

¹⁹ Hesberg, von 1992, 3.

²⁰ Kovacovics 1994, 614.

samenleving. Het idee van objectieve en generaliserende wetenschap zou later door andere archeologen verworpen worden.

2.5. VAN RITUEEL NAAR REALITEIT

Eveneens in 1992 publiceerde Ian Morris zijn boek *Death-ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Hij stond in de beginperiode van zijn wetenschappelijke carrière, toen hij na zijn promotie aan de universiteit van Cambridge doceerde aan Chicago University. Morris komt tot de conclusie dat we door middel van het onderzoeken van begravingen tot een nieuw begrip van antieke sociale structuren kunnen komen. Want, zegt hij, “*a burial is part of a funeral, and a funeral is part of a set of rituals by which the living deal with death*”.²¹ De nadruk in zijn boek ligt op een complete analyse van begravingen als onderdeel van een ritueel systeem: “*I seek to examine social structure, the essence of ancient society, through the medium of ritual.*”²²

In zijn eerste hoofdstuk gaat Morris uitgebreid in op wat hij noemt de antropologische aspecten en methode van zijn onderzoek. In de jaren '60 en '70 veronderstelt hij een clash tussen functionalistische en marxistische stromingen enerzijds en cultuurhistorische en op literatuurtheorie gebaseerde stromingen anderzijds. Vervolgens worden er pogingen gedaan om een middenweg te vinden en te bepalen hoe de historicus het beste kan nadenken over sociale structuur. Dit is volgens Morris erg moeilijk en wordt daarom ook niet vaak ondernomen. Hij denkt dat hij dit kan doen door te kijken naar rituelen, waar bepaalde patronen aan ten grondslag liggen. De betekenis van een ritueel wordt mede bepaald door de interpretatie van de onderzoeker. Hierbij plaatst de auteur de functionalist tegenover de intellectualist: de één legt de nadruk op rigide sociale structuren en rituelen, de ander probeert een filosofische, kosmologische, persoonlijke en psychologische inhoud te geven aan die rituelen, die belangrijker is dan de sociale context. De meeste klassieke studies zijn volgens Morris intellectualistisch van aard geweest en hebben een scherpe lijn getrokken tussen religieuze en sociale verklaringen. Hij distantieert zich hier expliciet van en wil zich concentreren op de ‘sociale’ kant van begraving.²³

2.6. ARCHEOLOGISCHE (R)EVOLUTIE

Om met de woorden van Matthew Johnson te spreken: “*If the New Archaeology was a revolution, it suffered the same fundamental problems of any revolution. [...] discord and disagreement broke out when archaeologists tried to work out in practice what it really meant.*”²⁴ In de loop van de

²¹ Morris, 1992, 1.

²² Ibidem, 21.

²³ Morris zegt hier eerst dat een intellectualistische benadering zeker valide kan zijn en dat zijn focus op sociale structuur geen kritiek is op ‘religieuze’ benaderingswijzen, maar vervolgens betoogt hij dat in praktijk de meeste intellectualistische lezingen van archeologische data niet overtuigend zijn.

²⁴ Johnson 2010, 34.

jaren '70 en begin jaren '80 was een aantal archeologen ongenoegen gaan voelen over de (theoretische) richting waarin de archeologie zich begaf.²⁵ Er ontstond een debat over nieuw gerezen zorgen, een beweging in de theorie van de archeologie, die in de jaren '80 en '90 kritisch inging op de tekortkomingen van de processuele archeologie en deze probeerde te verhelderen en op te lossen. Dit bracht tegelijk ook weer tegenstanders van deze nieuwe 'post-processuele' benadering met zich mee.²⁶ Post-processuele archeologen verwerpen het idee dat archeologie als wetenschap objectief en generaliserend kan zijn. Wanneer data geïnterpreteerd worden, zal de betekenis die mensen zelf aan bepaalde materie geven, altijd invloed uitoefenen op de resultaten van wetenschappelijk onderzoek.²⁷ Daarnaast speelt ook politieke achtergrond een rol bij het interpreteren van het verleden.²⁸ Een begrip dat centraal staat in de nieuwe archeologische stroming is 'context': zonder context kunnen we een object niet interpreteren.

Eerder werd al aangekaart dat de theoretische ontwikkelingen in de archeologie aanvankelijk ontstonden in de prehistorische archeologie en met vertraging hun weerslag vonden in het klassieke debat. Hoewel de monografie van Morris in 1992 verscheen, lijkt zijn benaderingswijze erg gestoeld op de processuele archeologie. Het duurt enige tijd voordat de post-processuele ideeën een duidelijk zichtbare invloed hebben op het debat over de Romeinse grafcultuur. Daarna blijven processuele en post-processuele stromingen naast elkaar bestaan: het is niet zo dat de eerste langzaam verdwijnt wanneer de tweede verschijnt. Beide stromingen en hun aanhangers gaan met elkaar in dialoog en blijven sinds de jaren '90 van de vorige eeuw een rol spelen in de archeologie.

2.7. NIEUWE WEG

In 1995 zetten de Duitse wetenschappers op een nieuw congres in Xanten het onderzoek van de afgelopen jaren op een rijtje. De publicatie naar aanleiding van het colloquium, getiteld *Bestattungssitte und Kulturelle Identität* werd in 1998 uitgegeven door onder anderen Henner von Hesberg.²⁹ In de inleiding van de bundel wordt het onderzoek naar Romeinse grafcultuur dat op moment van schrijven bekend is gecategoriseerd en gethematiseerd per taalgebied. In de wetenschappelijke discussie hebben zich volgens de uitgevers inmiddels enkele zwaartepunten ontwikkeld. Ten eerste is er het Engelstalig onderzoek dat zich vooral richt op demografische aspecten: bevolkingsgroei, leeftijdsstructuren en seksespecificaties. Dit onderzoek is zeer

²⁵ Tegenwoordig wordt niet meer gesproken van 'New Archaeology', maar van 'processuele archeologie', als tegenhanger - of voorganger - van de ideeën van deze critici die geschaard worden onder de term 'post-processuele archeologie'.

²⁶ Een sleutelfiguur in deze discussie was Ian Hodder: *Symbolic and Structural Archaeology* (1982).

²⁷ Dit wordt in de archeologie ook wel 'hermeneutiek' genoemd.

²⁸ De post-processuele archeologie werd beïnvloed door contemporaine stromingen zoals het structuralisme en Marxisme.

²⁹ Hij publiceert de bundel samen met Peter Fasold, Thomas Fischer en Marion Witteyer.

antropologisch van aard en nauw verbonden met statistische methodes. Vervolgens wordt Frans- en Italiaanstalig onderzoek als één categorie onderscheiden. Hierin ligt de nadruk op religieusculturele representaties, de zogenoemde *'idéologie funéraire'*. Tot slot noemen ze het Duitstalig onderzoek, waarin verschijningsvormen van graven in relatie tot sociale rollen en waarden in verhouding tot de samenleving centraal staan.

Nadat dit geconstateerd is, wordt er een nieuwe weg ingeslagen binnen het onderzoek naar Romeinse grafcultuur: tijdens het congres in Xanten wil men de dialoog tussen de oudheidkundige disciplines bevorderen, onderzoeksresultaten uitwisselen en vergelijken en nieuwe impulsen aan verschillende methodes geven. De uitgevers van de bundel vinden dat er meer antropologisch onderzoek gepubliceerd zou moeten worden, maar zien ook dat er niet genoeg materiaal uit de verschillende contreien is om een zinvol vergelijkend onderzoek uit te voeren. Het doel van dit colloquium is daarom om Romeinse begravingsvormen te definiëren en hun adaptatie en verandering in de loop van de eerste eeuw n.Chr. in elke regio na te lopen.³⁰

Het onderzoek gaat verder op de ingeslagen weg: al in 1998 organiseert men een nieuw congres, ditmaal in Rome. Michael Heinzelmann, die in 1995 promoveerde bij Paul Zanker, was op dat moment werkzaam aan het Duits Archeologisch Instituut aldaar en verzorgde samen met zijn Italiaanse collega Jacopo Ortalli en wederom met Fasold en Witteyer de publicatie van de congresbundel die in 2001 verscheen onder de titel *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit*.

De tekortkomingen in het onderzoek die geconstateerd werden in Xanten, worden verder uitgewerkt: wanneer we iets nuttigs willen zeggen over de Romeinse provincies, is het noodzakelijk om kritisch en chronologisch onderzoek te hebben gedaan naar de grafcultuur van de belangrijke steden in het centrum. Dit is echter niet het geval: het centrum is niet veel uitgebreider onderzocht dan de periferie. Ook met het oog op de toenemende interesse in 'Romanisering', is dit een gemis. Heinzelmann stelt dat de focus binnen het onderzoek naar Romeinse grafcultuur vaak lag op architectuur, sculptuur en decoratie. Sociaalhistorische en sociologische aspecten werden verwaarloosd. Hij wil een podium bieden om nieuwe resultaten te presenteren en een basis te leggen voor verder onderzoek.³¹ Dit onderzoek moet volgens hem veelzijdig zijn: archeologische sporen, grafarchitectuur, inscripties en schriftelijke bronnen dienen gecombineerd te worden. Hierbij moeten temporele ontwikkeling, sociologische aspecten en stad-platteland-tegenstellingen in acht te worden genomen. Vervolgens moet men deze bevindingen in een sociaalhistorische context plaatsen om zo een conclusie te trekken over

³⁰ De nadruk ligt in dit onderzoek op de bijgaven, die zowel in literaire als materiële bronnen als getuigen van rituelen optreden.

³¹ Door nieuwbouw in de periferie van steden is er daar in de laatste jaren veel archeologisch onderzoek gedaan.

de rol van het individu, de familie, de openheid van begrafenisrituelen en de ontwikkelingen van omgang met de doden van de Late Republiek tot in de Keizertijd.³²

Al met al komt men zo tot een voorlopige status quo van het onderzoek naar Romeinse grafcultuur tot de eeuwwisseling. Er is een duidelijke progressie geboekt: het debat is verbreed en verdiept, maar niet afgerond. Er blijven nog genoeg losse eindjes over om verder onderzoek naar te doen. Concreet ligt er een oproep tot meer interdisciplinariteit en uniformiteit. Er is behoefte aan meer antropologisch onderzoek, waar zeker gezien de technologische ontwikkelingen in de wetenschap veel kansen liggen. Vanuit Duitse hoek is er ook bereidheid om af te wijken van het Duits als voertaal in internationale debatten en steeds meer Duitse wetenschappers zullen vanaf de nieuwe eeuw hun bijdragen in het Engels gaan leveren.

2.8. INTERDISCIPLINAIRE AANPAK

Archeologen lijken het met elkaar eens te zijn: nog voordat de bundel naar aanleiding van het congres in Rome in 1998 verschijnt, publiceren de Britse Valerie Hope en Eireann Marshall *Death and Disease in the Ancient City* (2000). In dit onderzoek worden antropologische, sociale, historische, archeologische en literaire onderzoeksmethoden gecombineerd. Hugh Lindsay begint zijn essay bijvoorbeeld vanuit het antropologische uitgangspunt van de sociale impact van dood en onreinheid.³³ Opvallend is ook de interesse in de praktische kant van de dood, waarbij men de 'negatieve' aspecten van de grafcultuur nader bestudeert. Ambivalentie rondom de dood speelt een grote rol: enerzijds was de dood geïntegreerd in de Romeinse samenleving maar anderzijds bracht de dood een (sociale) onreinheid met zich mee en moest men er juist verre van blijven.³⁴

Ook komt men tot het besef dat traditionele studies vaak gebaseerd waren op de leefwereld van de hoogste sociale klassen en wordt men zich langzaam bewust van de restricties die dit met zich meebrengt. John Bodell, die op dat moment professor in Classics is aan Rutgers University in New Jersey, constateert in zijn essay bijvoorbeeld dat traditioneel onderzoek nagenoeg uitsluitend gericht is geweest op de elite en hij hoopt met een '*bottom up*' in plaats van '*top down*' benadering een nieuw perspectief te bieden.³⁵ Hij concludeert dat Romeinen hun religieuze overtuiging opzij zetten omwille van praktische en hygiënische redenen. Aangezien traditionele literatuur voornamelijk de religieuze aspecten in acht heeft genomen, pleit Bodell

³² Heinzelmann 2001, introductie.

³³ Hope & Marshall 2000, 152.

³⁴ Deze integratie uitte zich bijvoorbeeld in het feit dat volgens de auteur sociale structuren gereflecteerd werden in rituelen en grafmonumenten de herinnering aan en status van de overledene levend moesten houden.

³⁵ Hope & Marshall 2000, 128.

ervoor dat men in toekomstig onderzoek rekening houdt met beide.³⁶ Ook de eerdergenoemde historicus Lindsay zegt in zijn bijdrage: “*There is the danger that aristocratic habits will be over-presented.*”³⁷ Het is precies dit besef dat bij Toynbee in haar behandeling van de verschillende begrafenisrituelen ontbreekt.³⁸ Lindsay en Toynbee putten uit dezelfde literaire bronnen, maar Lindsay maakt de kanttekening ruim dertig jaar later wel.

Interessant is verder Bodels passage over het begraven van de armen. Massagraven op de Esquilijn hebben duizenden lijken van een laatste rustplaats voorzien. Daarnaast zijn er aanwijzingen voor minstens evenzoveel massacrematies.³⁹ Het is een goed voorbeeld van een gebied dat onontgonnen is gebleven in traditioneel archeologisch onderzoek. De criteria van dat onderzoek (architectuur, decoratie, inscripties etc.) sluiten behandeling van deze graven uit, omdat ze binnen het cultuurhistorische referentiekader niet bestaan. Dit scheidt een incompleet beeld dat de suggestie wekt volledig te zijn, terwijl dat beeld juist artificieel gecreëerd is door de manier waarop archeologische resten in de 20^e eeuw bestudeerd zijn.

Het debat zet zich voort en interdisciplinair onderzoek neemt toe. Een deel van het onderzoek dat in de 20^e eeuw is gedaan wordt verworpen, op een deel kan verder gebouwd worden. Nieuwe vragen rijzen en op oude vragen zoekt men nog steeds antwoorden.

2.9. CORRECTIES

Een boek dat veel gevestigde ideeën herzielt is *Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context* (2008). De publicatie is het resultaat van een interdisciplinair onderzoeksproject dat startte in 2005 en drie jaar duurde. Een groep gerenommeerde wetenschappers onder wie Andrew Wallace-Hadrill en John Bodel gingen samen het veld in, organiseerde een congres en liet alle bijdragen becommentariëren door jonge onderzoekers voordat ze gepubliceerd werden. Aan het hoofd van dit project stonden Laurie Brink en Deborah Green: beiden komen uit een minder voor de hand liggend onderzoeksgebied, namelijk dat van het jodendom en vroege christendom. In de loop van de tijd waren zij overtuigd geraakt van een interdisciplinaire en contextgerichte werkwijze.⁴⁰

Alle bijdragen breken in meer of in mindere mate met de wetenschappelijke standaarden en bieden een alternatief. Catacomben waren *niet* christelijk. Huistombes moeten *niet* gezien worden als huizen voor de doden. Traditioneel Romeinse gebruiken zoals het banket bij het graf

³⁶ Hope & Marshall 2000, 148.

³⁷ Ibidem, 154.

³⁸ Toynbee 1971, 43-64.

³⁹ Hope & Marshall 2000, 128-135.

⁴⁰ Zij zagen de grafcultuur uit de Keizertijd als een geschikt onderwerp, omdat onderzoekers van de klassieken, oude geschiedenis, archeologie, geschiedenis van het Jodendom en van het vroege Christendom dit thema met elkaar gemeen hebben. De combinatie van deze vakgebieden is relatief schaars vertegenwoordigd in de literatuur. Dit heeft als logische gevolg dat de temporele focus in dit werk iets later ligt dan ‘gebruikelijk’.

van een dode gingen *niet* verloren nadat het Christendom staatsgodsdienst was geworden. Parfum werd *niet* gebruikt om stank te verhullen. Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit het innoverende werk.

Het post-processuele concept van context blijft een belangrijke rol spelen in het onderzoek naar Romeinse grafcultuur. Hierbij wordt nu ook de onderzoeksgeschiedenis zelf gerekend: “[...] *not only does the past influence the present but also the present influences the treatment of the past.*”⁴¹ Het idee van objectieve en generaliserende wetenschap (zoals in de *New Archaeology*) is losgelaten, eigen onderzoek wordt gerelativeerd. Dat is niet erg: we moeten ons daar alleen van bewust zijn en de grenzen van onze kennis accepteren. Verder blijft interdisciplinariteit een belangrijk begrip. Recente literatuur lijkt in het teken te staan van het corrigeren en/of herzien van eerder onderzoek en het opvullen van lacunes.

2.10. REVISIE EN LACUNES

Een voorbeeld van een boek dat een volgens de auteur belangrijke lacune probeert op te vullen is *Spirits of the Dead* van Maureen Carroll, gepubliceerd in 2006. Carroll studeerde in Canada, de Verenigde Staten en Duitsland en is momenteel professor in Romeinse archeologie aan de University of Sheffield in Groot-Brittannië. In de introductie van het boek stelt Carroll: “*I write this as an archaeologist who has observed that funerary epitaphs are often marginalized in archaeology.*”⁴² Volgens haar zijn er de laatste jaren veel studies verschenen over Romeinse funeraire gebruiken, maar geen enkele auteur heeft de nadruk gelegd op teksten op graftombes. Een uitzondering is Ian Morris, die weliswaar een hoofdstuk wijdt aan grafinscripties, maar volgens Carroll niet genoeg nadruk legt op de tekst zelf.⁴³ Een ander probleem is dat epigrafen vaak uitsluitend voor hun collega’s lijken te schrijven: de vele ‘obscure’ afkortingen en het jargon zorgen ervoor dat hun studies niet toegankelijk zijn voor een groter publiek, zelfs niet voor archeologen en historici.

Carroll zegt dat grafmonumenten de verbindende schakel zijn tussen de begraving zelf en de terugkerende festivals en feesten waarbij de doden herdacht werden. Op die manier maken zij deel uit van het funeraire ritueel. Er zijn zelfs voorbeelden van inscripties die de lijkrede die tijdens de plechtigheid is uitgesproken letterlijk citeren om de begraving als het ware symbolisch te verlengen.⁴⁴ Het bestuderen van inscripties levert een essentiële bijdrage aan de kennis van leven, dood en menselijke relaties in de Romeinse wereld.

⁴¹ Brink & Green 2008, 7.

⁴² Carroll 2006, 20.

⁴³ Morris 1992, 156-173. Carroll zegt hierover dat Morris slechts de demografische waarde, de verhouding tussen overledene en herdenker en de betaalbaarheid van grafstenen behandelt, maar van geen enkele epitaaf de tekst zelf reproduceert, zodat zijn opmerkingen los komen te staan van de daadwerkelijke inscriptie.

⁴⁴ Carroll 2006, 25.

Carroll wil in haar boek niet één maar twee problemen aanpakken. Enerzijds zegt ze: *“This study aims to span the gap between archaeological en epigraphic approaches to funerary practices.”*⁴⁵ Anderzijds voegt ze toe: *“To compensate for the disjointed nature of the published material, the Roman-centric view of most epigraphic studies, and the lack of comprehensive examinations of funerary inscriptions, the bulk of the epigraphic and archaeological material analysed here comes from western Europe.”*⁴⁶

Een andere onderzoeker die een prominente plaats inneemt in hedendaags onderzoek naar Romeinse grafcultuur is Barbara Borg. *“Recent excavations and publications which have avoided most of the traditional preconceptions have helped enormously to establish better supported chronologies, not just for their own objects of interest but overall”*, aldus Borg in haar monografie *Crisis and Ambition: Tombs and Burial Customs in third-century CE Rome*, gepubliceerd in 2013.⁴⁷ Barbara Borg is van Duitse origine en promoveerde aan de Georg-August-University in Göttingen. Sinds 2004 is zij professor in de klassieke archeologie aan de universiteit van Exeter (Groot-Brittannië). Mede hierdoor schrijft Borg de laatste jaren overwegend in het Engels.

Bovenstaand citaat is karakteriserend voor Barbara Borgs nieuwe interpretatie van grafmonumenten uit de derde eeuw en de aanmerkingen die zij heeft op het ‘traditionele’ onderzoek. In de introductie van het boek wordt gesteld dat traditionele archeologie altijd gefocust is geweest op de eerste aanleg van grafmonumenten en geen aandacht schonk aan de latere uitbreidingen of aanpassingen van de architectuur.⁴⁸ In recent onderzoek komt men tot beter onderbouwde chronologieën, waardoor dateringen van materiaal worden verbeterd en veranderingen door de tijd heen beter kunnen worden begrepen.

Het werk van Borg concentreert zich op de derde eeuw n.Chr. Dit onderzoek past precies in de tendens van herzien en aanvullen. In eerder onderzoek werd gesteld dat de derde eeuw weinig activiteit kende op het gebied van grafarchitectuur. Borg toont aan dat dit incorrect is en vult het onderzoek aan met nieuwe resultaten. Volgens haar zijn resten uit het begin van de derde eeuw ten onrechte als tweede-eeuws gedateerd en resten uit het einde van de derde eeuw onterecht bij de vierde eeuw getrokken. De derde eeuw werd gezien als een periode van verval, maar Borg betoogt dat het juist een periode van innovatie was en laat zien dat er verschillende soorten nieuwe graftombes verschenen.

Een laatste boek dat past binnen deze ontwikkeling van revisies en lacunes is *Columbarium Tombs and Collective Identity in Augustan Rome* van Dorian Borbonus (2014). Borbonus is momenteel assistant professor aan de University of Dayton en promoveerde in

⁴⁵ Carroll 2006, 28.

⁴⁶ Ibidem, 27.

⁴⁷ Borg 2013, 4.

⁴⁸ Ibidem.

2006 aan de University of Pennsylvania (beide in de VS). Zijn boek is een van de meest recente monografieën in het debat rondom Romeinse grafcultuur en richt zich voornamelijk op *columbaria*. Borbonus betoogt in zijn monografie dat de opkomst van *columbaria* in direct verband staat met de politieke situatie in Rome, namelijk de overgang van de Republiek naar het principaat. Hij meent dat ook hun vormgeving en architectuur door deze sociaalhistorische veranderingen beïnvloed werden.

Borbonus wijdt een volledig hoofdstuk aan de geschiedenis van de opgravingen of ontdekkingen van de *columbaria* en de daarop volgende onderzoeksgeschiedenis. Het is volgens hem nodig om tot een nieuwe definitie en een nieuwe chronologie te komen: “[...] *existing scholarship continues to be haunted by anachronistic notions that originated in the early days of antiquarian pursuit in Rome. Inconsistent terminology and imprecise use of chronological clues further undermine a holistic reading of columbaria as a phenomenon in funerary culture. My new definition and chronology attempt to correct these shortcomings.*”⁴⁹ Mede door deze tekortkomingen heeft men zich de potentie van *columbaria* als historische bronnen nooit gerealiseerd. Daar komt nog eens bij dat veel *columbaria* slecht bewaard of niet goed opgegraven zijn, er veel typologische diversiteit is en de traditionele archeologische focus lang op de elitecultuur heeft gelegen. Ook bespreekt hij in een van zijn hoofdstukken het epigrafisch materiaal uit de *columbaria*. Het doel van Borbonus is om een nieuwe definitie en chronologie te creëren en *columbaria* als een sociaalhistorisch fenomeen aan een holistische analyse te onderwerpen.

2.11. SAMENVATTING

Al met al zijn er duidelijke ontwikkelingen in het debat over de Romeinse grafcultuur waar te nemen. Toynbee staat aan de basis van het onderzoek van de afgelopen decennia. Haar overzichtswerk uit 1971 biedt nog steeds een uitgangspunt voor veel wetenschappers. Het is op een traditionele manier opgezet: het onderzoek is heel beschrijvend en de kern bestaat uit een typologie van Romeinse grafmonumenten.

Niet veel later ontstaat de *New Archaeology*. In deze theoretische stroming komt er meer nadruk te liggen op het verklaren van bepaalde verschijnselen (van ‘wat’ naar ‘waarom’). Men gelooft dat het mogelijk is om inzicht te krijgen in economische en sociale structuren uit de oudheid. Deze vorm van schijnbare objectieve wetenschap wordt ook wel ‘logisch positivisme’ genoemd. Hopkins (1983) staat midden in deze ontwikkelingen en verlegt de focus in het onderzoek naar Romeinse grafcultuur van een cultuurhistorische naar een sociaalhistorische context. Hij probeert te achterhalen wat de Romeinen voelden.

⁴⁹ Borbonus 2014, 15.

Ook Von Hesberg en Zanker (1987/1992) vinden traditioneel onderzoek 'eenzijdig' en 'op kunstwerken gericht'. Zij organiseren een groot congres en introduceren het begrip *Selbstdarstellung* en doen onderzoek naar de sociale status van grafeigenaren en sociale structuren binnen de Romeinse samenleving. Hierbij gaan zij telkens uit van de materiële resten van de grafcultuur, meestal monumenten. Morris (1992) streeft eveneens naar begrip van antieke sociale structuren, maar doet dit niet zozeer met de grafmonumenten als uitgangspunt, maar door middel van een complete analyse van begravingen als onderdeel van een ritueel systeem.

Intussen klinken er ook geluiden tegen de *New Archaeology*: de nieuwe richting van de post-processuele archeologie ontstaat. Deze tak verwerpt het idee dat wetenschap objectief en generaliserend kan zijn. In de post-processuele archeologie staat het begrip 'context' centraal. Vanaf dat moment bestaan er verschillende archeologische theorieën naast elkaar.

In Duitsland worden inmiddels twee nieuwe congressen georganiseerd: in 1998 en 2001 verschijnen de bundels. De stand van zaken wordt opgetekend en men concludeert dat de dialoog tussen de disciplines bevorderd moet worden, er baat is bij meer antropologisch onderzoek en dat het materiaal uit verschillende regio's (zowel uit het Romeinse centrum als de periferie) nog niet goed genoeg onderzocht is. Er ligt een oproep tot interdisciplinariteit en uniformiteit. Verder kunnen technologische ontwikkelingen een belangrijke bijdrage gaan leveren aan het onderzoek naar Romeinse grafcultuur, aldus de archeologen.

Interdisciplinariteit gaat vervolgens een centrale rol spelen in het onderzoek dat deel uitmaakt van het debat. Voorbeelden van dit soort onderzoek zijn de publicaties van Hope & Marshall (2000) en Brink & Green (2008). In Hope & Marshall wordt veel aandacht besteed aan de antropologische kanten van de dood en grafcultuur. Tevens dringt hier voor het eerst het besef door dat eerder onderzoek altijd gericht is geweest op de elitecultuur. In Brink & Green staat het post-processuele begrip 'context' centraal.

Verder luidt deze publicatie een periode in waarin veel eerder onderzoek wordt herzien. Ook de invloed en subjectiviteit van de onderzoeksgeschiedenis wordt meegenomen en waar nodig worden de onderzoeksresultaten gecorrigeerd. Het feit dat het objectieve en generaliserende karakter van wetenschap verworpen wordt werkt relativerend: het is helemaal niet erg dat we niet alles weten.

Het laatste stadium van de ontwikkelingen in het debat rondom Romeinse grafcultuur is dat van revisies en lacunes: onjuiste ideeën worden gecorrigeerd en onontgonnen gebieden worden geëxploiteerd. Carroll (2006) pakt de lacune van grafinscripties aan, Borg (2013) en Borbonus (2014) herzien onderzoek naar respectievelijk de derde eeuw n.Chr. en naar de Romeinse *columbaria*.

Het ziet er niet naar uit dat met de recente publicaties het einde van het debat in zicht is. De discussie is nog in volle gang en wordt ongetwijfeld vervolgd.⁵⁰

⁵⁰ Barbara Borg werkt op dit moment bijvoorbeeld aan een monografie over grafmonumenten uit de 2^e eeuw n.Chr. Ook de technologische ontwikkelingen schrijven voort. Een voorbeeld is RHX (rehydroxylation) dating waarbij gebakken keramiek op basis van kinetica gedateerd zou kunnen worden.

Hoofdstuk 3: De veranderende kijk in kaart gebracht: *een vijftal casus*

3.1. INLEIDING

In het begin van hoofdstuk 2 werd gesteld dat men tot op heden nog niet is gekomen tot een algehele synthese van het onderzoek naar de Romeinse grafcultuur. In de rest van het hoofdstuk werd gepoogd om het debat dat zich in de afgelopen decennia heeft voltrokken op een heldere manier weer te geven. De belangrijkste publicaties zijn daarbij behandeld en in een breder kader geplaatst. Wat is nu de theoretische relevantie van deze discussie? Welke concrete gevolgen hebben deze veranderingen gehad voor specifieke onderwerpen binnen het onderzoek naar Romeinse grafcultuur? Een aantal van deze onderzoekthema's zal in dit derde hoofdstuk nader bestudeerd worden. Er is gekozen voor casus die in de verschillende publicaties vaak terugkeren en duidelijke punten van discussie vormen. Er zal daarbij geen nieuwe literatuur aangewend worden, maar alleen uitgegaan worden van de literatuur die behandeld is in hoofdstuk 2.

3.2. INHUMATIE EN CREMATIE

Een van de meest besproken onderwerpen binnen de Romeinse grafcultuur is het afwisselende overzicht van inhumatie en crematie in de Romeinse geschiedenis. De toedracht en de gevolgen van de veranderingen vormen een punt van discussie. Over het algemeen wordt aangenomen dat er een oude traditie van inhumatie bestond. Vervolgens voerde in de loop van de Republikeinse tijd het cremeren van doden weer de boventoon, en tenslotte keerde men tegen het einde van de eerste eeuw en in de loop van de tweede eeuw n.Chr. weer terug naar inhumatie.

Toynbee laat Cicero en Plinius getuigen van inhumatie als de oorspronkelijke Romeinse manier van begraven.⁵¹ Zowel Toynbee als Lindsay beargumenteren dat crematie en inhumatie naast elkaar bestonden in de achtste tot vijfde eeuw v.Chr. Graven onder het *Forum Romanum* uit die tijd en de Wet van de Twaalf Tafelen bevestigen dit.⁵² Volgens Toynbee was crematie vervolgens van 400 voor tot 100 na Chr. het normale gebruik geworden. In de eerste eeuw v.Chr. onderscheidde Lucretius, aangehaald door wederom Toynbee en Von Hesberg, drie verschillende gebruiken: crematie, inhumatie en balseming, waarbij het eerste volgens hem het meest voorkwam.⁵³ Dit past ook binnen de indeling van Morris, die stelt dat inhumatie tussen 475 en 200 v.Chr. gangbaar was, vanaf de tweede eeuw v.Chr. nauwelijks meer voorkwam en pas vanaf de eerste eeuw n.Chr. weer terug te vinden is. Dit verschilt dus enigszins met de visie van

⁵¹ Toynbee 1971, 39.

⁵² Ibidem. Lindsay 2000, 168.

⁵³ Toynbee 1971, 39. Hesberg, von 1992, 15.

Toynbee, Morris, Carroll en Wallace-Hadrill halen alle drie Tacitus aan, die crematie als de *mos Romanus* bestempelt.⁵⁴ Men lijkt het erover eens dat dit in de eerste eeuw v.Chr. ook zo is.

Het Duitse colloquium in Rome in 1998 spreekt van de “*viel diskutierten Frage des Übergangs von der Brand- zur Körperbestattung im Verlauf der Kaiserzeit*”.⁵⁵ Vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. tot in de tweede eeuw vindt er een veranderingsproces plaats. Over de datering van deze overgang van crematie naar inhumatie is men het nagenoeg eens. Het is de oorzaak van de verandering waarover de meningen uiteen lopen.

Toynbee vindt enkel ‘fashion’ of een pompeuze smaak voor kostbaar gedecoreerde sarcofagen geen overtuigende reden voor de wijdverbreide en langdurige verandering van crematie naar inhumatie.⁵⁶ Wat de aanleiding dan wel is, weet ze niet, maar ze doet de volgende suggestie: “*But inhumation could be felt to be a gentler and more respectful way of laying to rest the mortal frame which has been the temple and mirror of the immortal soul and enduring personality.*”⁵⁷ De verklaring van Hopkins staat in groot contrast met deze sentimentele uitleg van Toynbee: hij oppert dat de hoge kosten die een crematie met zich meebracht wellicht de oorzaak waren van de verandering.⁵⁸ Von Hesberg besteedt weinig aandacht aan de kwestie: de manier van begraven had op de keuze van het grafmonument nauwelijks invloed, alleen binnen maakten de urnennissen plaats voor sarcofagen.⁵⁹

Morris vindt een verklaring in klassieke opleving van de Griekse cultuur in de tweede eeuw n.Chr. Met name vanaf de tijd van Hadrianus floreerde de hellenistische beschaving in Rome. In het kader van *ex oriente lux* zou ook inhumatie zijn (her)intrede gedaan kunnen hebben. Petronius noemt inhumatie in zijn *Satyricon* ‘*Graeco more*’: een Grieks gebruik. Archeologische resten wijzen op een tegenstelling tussen west en oost in de eerste eeuw n.Chr. In Romeins Griekenland hield men in veel plaatsen vast aan de eigen tradities in plaats van over te gaan op de ‘Romeinse’ crematie, zoals in veel westerse provincies. Morris denkt dat de nieuwe begravingsvorm wellicht eerst zijn intrede deed bij de hoge Romeinse kringen. Hij veronderstelt dat tegen het jaar 161 de keizerlijke familie inhumatie als gangbare manier van begraven had aangenomen: “[...] *we should simply say that in a very short space of time - perhaps two or three decades - the imperial household and the wealthy but less elevated folk who were buried on the Vatican Hill and at Ostia went over to inhumation. Given the high status of Greek culture among the Roman elite in the second century, and the philhellenism of emperors like Hadrian and Marcus Aurelius conscious borrowing from the East seems very likely, whether begun by the emperors*

⁵⁴ Morris 1992, 31. Carroll 2006, 6. Wallace-Hadrill 2008, 56. Tacitus, *Annales*, 16,6.

⁵⁵ Heinzelmann 2001, 17.

⁵⁶ Toynbee 1971, 40. Blijkbaar was dit de algemene opvatting in de tijd van Toynbee.

⁵⁷ *Ibidem*, 41.

⁵⁸ Hopkins 1983, 209. Voor onderzoek naar de hoeveelheid hout die nodig is om een lichaam te verbranden: zie Gaitzsch & Werner (1993).

⁵⁹ Hesberg, von 1992, 15.

themselves or by Hellenised nobles, comfortable in the knowledge that the ruler would view their actions with approval. No excavation will ever prove or disprove either view, but perhaps it does not matter so much. [...] By, say, 200, anyone still cremating at Rome would probably have been seen as distinctly odd - or dangerous. Inhumation was one more symbol to be used by the elite in positioning themselves within imperial culture."⁶⁰ Inhumatie werd dus geïntroduceerd door de elite van Rome, maar tegen de tijd dat het zich verspreid had over het gehele Romeinse Rijk (dit duurde zeker een aantal decennia), was het geen Grieks gebruik meer, maar een Romeins geworden. Voor het eerst was er een échte *mos Romanus*. Morris gaat zelfs nog een stap verder door inhumatie te beschouwen als een nieuw Romeins ritueel dat het rijk in de derde eeuw n.Chr. verbond in een tijd van crisis: "*Yet as the empire seemed to fall to bits, a new ritual united it*".⁶¹

Wellicht voert Morris zijn argument iets te ver door. Hoe dan ook lijkt een hellenistische oorsprong voor de toename en het latere overwicht van inhumatie een waarschijnlijke optie. Carroll sluit zich veertien jaar later in ieder geval bij Morris aan.⁶²

Van geheel andere aard is de bijdrage van Heinzelmann *cum suis*, die de overgang van crematie naar inhumatie op een andere manier belichten. Volgens hen verengde met het begraven van de doden ook de behandeling van het lichaam: lijken werden nog slechts in een wade gewikkeld en met ongebluste kalk bestrooid. Ook gaf men minder bijgaven mee aan de overledenen. Daarnaast verhuisden de in de sociale hiërarchie lager staande familieleden naar de onderverdieping (in de hand gewerkt door het plaatstekort veroorzaakt door de nieuwe *arcosolia*), wat zou kunnen duiden op een teruglopende betekenis van de *familia* als referentiekader in de loop van de tweede eeuw. Volgens Heinzelmann waren juist de familieleden die het hoogst op de sociale ladder stonden degenen die langer vasthielden aan de oude Romeinse tradities en die nog gecremeerd werden. Inhumatie zou begonnen zijn bij de lagere sociale klassen en gestaag zijn doorgedrongen in de hogere kringen. In de loop van de tweede eeuw werd het een algemeen geaccepteerde begravingsvorm.⁶³

In dit opzicht spreken de *top down* benadering van Morris en de *bottom up* visie van Heinzelmann elkaar tegen.⁶⁴ Een andere stelling van onder andere Morris die op veel weerstand is gestuit in recent onderzoek is het idee dat crematie helemaal niet meer voorkwam vanaf de derde eeuw n.Chr. Morris durfde in bovengenoemd citaat zelfs te zeggen dat dit tegen 200 als "*distinctly odd - or dangerous*" werd beschouwd. Zowel Borg als Borbonus spreken dit beeld in recente publicaties tegen. Borg ziet een voortzetting van crematie in de derde eeuw - zij het op

⁶⁰ Morris 1992, 59.

⁶¹ Ibidem, 68.

⁶² Carroll 2006, 7.

⁶³ Heinzelmann 2001, 17.

⁶⁴ De terminologie is hier ontleend aan Bodel 2000, 128.

kleine schaal - en geeft voorbeelden van tombes met crematienissen die pas in de derde eeuw geheel nieuw werden aangelegd.⁶⁵ Borbonus is minder vergaand, maar stelt wel dat de verandering een lang proces met gemengde verschijningsvormen was en men dus niet moet denken dat crematie van de een op de andere dag verdwenen was: *"There is no definite turning point in this development, and tombs with both niches for cremation and arcosolia for inhumation are of mixed typology."*⁶⁶

Het is opvallend dat de discussie telkens gaat over de overgangperiode van crematie naar inhumatie in de late eerste en loop van de tweede eeuw n.Chr. Aan de aanvankelijke introductie van crematie wordt niet of nauwelijks aandacht besteed. Waarom dragen Cicero en Plinius inhumatie juist aan als traditionele Romeinse begravingsvorm? De tombe van de Scipiones aan de Via Appia wordt toch telkens behandeld als een zeldzaam en conservatief voorbeeld van het vasthouden aan inhumatie door de Cornelii.⁶⁷ Hoe zit het met de zogenoemde *puticuli* (massagraven) uit de Republiek?⁶⁸ Is er inderdaad, zoals Morris veronderstelt, een onderscheid tussen voor en na 200 v.Chr. als het gaat om de aanwezigheid van inhumatiegraven? Het is mogelijk dat deze periode onderbelicht is gebleven vanwege een gebrek aan bronmateriaal.

Wat betreft de overgang van crematie naar inhumatie in de keizertijd lijkt de hellenistische invloed de meest voorkomende verklaring te zijn geworden. Heinzelmanss theorie zou eventueel in te passen zijn wanneer het lagere sociale klassen van oriëntaalse afkomst zou betreffen die hun eigen funeraire gebruiken introduceerden in Rome en zo de aanzet gaven tot de overgang naar inhumatie. Dat ook de hoge kosten van een crematie een rol hebben gespeeld valt niet uit te sluiten en kan best bijgedragen hebben aan de verandering. Opvallend is dat niemand de mogelijkheid van het teruggrijpen op de Romeinse traditie van inhumatie onderzoekt. Neemt men aan dat de Romeinen dit tegen het einde van late eerste eeuw v.Chr. niet meer zo zagen en louter crematie als het *mos Romanus* beschouwden? Tot slot relateert het recente onderzoek een absolute tweedeling van crematie en inhumatie en levert het daarmee een nuttige bijdrage aan het debat.

3.3. DE TOMBE ALS HUIS

Door de symbolische waarde van de tombe als een huis voor de dode is het type van de 'huistombe' een veelbesproken thema in de literatuur over Romeinse grafcultuur. Misschien ligt de oorsprong van het idee wel in een uitspraak van het personage Trimalchio in Petronius' *Satyricon*, wanneer hij instructies voor de aanleg van zijn toekomstige tombe geeft: *"Want het is*

⁶⁵ Borg 2013, 16, 18, 20.

⁶⁶ Borbonus 2014, 20.

⁶⁷ Onder andere Toynbee 1971, 103. Lindsay 2000, 168. Wallace-Hadrill 2008, 52.

⁶⁸ Bodel 2000, 128-135.

heel verkeerd om bij leven een mooi verzorgd huis te hebben, maar niet te zorgen voor een huis waar wij langer komen te wonen.”⁶⁹ De passage wordt in het debat rondom Romeinse grafcultuur in ieder geval vaak aangehaald.

Toynbee onderscheidt de “*rectangular house-tombs of the middle empire*” als een aparte categorie binnen haar hoofdstuk(ken) over “*selected types of tombs*”. Ze omschrijft deze huistombes aan de hand van voorbeelden aan de Via Latina als volgt: “*These tombs date from the second century AD and take the form of large rectangular houses, normally with a subterranean burial-chamber and, originally, two storeys above ground containing rooms for funerary cult and family or club reunions.*”⁷⁰ In de rest van de paragraaf behandelt ze achtereenvolgens de tombes van de Valerii en Pancratii, de tombe van Annia Regilla, de tombes onder de huidige San Sebastiano aan de Via Appia en de huistombes in de Isola Sacra bij Portus en de Vaticaanse necropolen. Toynbee beschouwt de huistombes, vaak gedecoreerd met schilderingen, mozaïeken, pleisterwerk en sculpturen, als graven van de welgestelde stedelijke middenklasse. De huiselijke decoraties zouden ervoor zorgen dat de dode zich thuis voelde in zijn tombe, waar de ziel resideerde: “*Hence the fact that the architecture of some mausolea and the form of some sepulchral monuments recall the houses of the living.*”⁷¹

Deze casus brengt meteen een zwak punt naar voren wat betreft het aanbrengen van typologische ordening in de archeologie: de categorieën zijn niet uniform. Von Hesberg brengt de huistombe namelijk onder bij de “*Einfache Grundformen*”, waarbij hij het type samenvoegt met de torentombe in de subparagraaf “*Häuser und Türme*”. In de tijd van de Late Republiek komen grafhuisjes op die hij ziet als de grondleggers van de bakstenen huisjes uit de late eerste en tweede eeuw n.Chr. Von Hesberg merkt daarbij op dat hun uiterlijk weinig te maken had met Romeinse woonhuizen, het waren de kenmerken binnenskamers die aan huizen deden denken.⁷² Het representeren van huiselijkheid gebeurde evengoed met andere types dan huistombes.⁷³ Von Hesberg constateert een verandering van extraverte representatie in de republikeinse tijd naar een meer introvert karakter van tombes in de loop van de keizertijd. Het opkomen van de huistombe verklaart hij door de nadruk die dit type op de binnenkant van het grafmonument legde. Von Hesberg brengt de tombe van de Valerii onder bij de ‘ommuurde terreinen’, die van de Pancratii bij de *hypogaea* en de tombe van Annia Regilla - die eigenlijk een cenotaaf is - bij de tempeltombes. De graven onder de San Sebastiano noemt hij los van zijn typologie als voorbeelden van “*ziegelbauten aus flavischer Zeit*”. De Isola Sacra en Vaticaanse grafstraten behandelt hij alleen als voorbeelden van de ontwikkeling van extraverte naar introverte

⁶⁹ Petronius, Satyricon 71. Vertaling Hunink 2006.

⁷⁰ Toynbee 1971, 132.

⁷¹ Ibidem, 38.

⁷² Namelijk de mozaïeken, wandschilderingen en het pleisterwerk.

⁷³ Hesberg, von 1992, 72.

representatie. Hij onderstreept daarbij het gebruik van ander bouw materiaal, namelijk baksteen. De elementen ‘ondergronds’ en ‘verdiepingen’ uit Toynbees definitie zijn voor Von Hesberg geen criteria.

Andrew Wallace-Hadrill vindt metaforen zoals die van het huis als tombe “*slippery, shifting things*”. Het is volgens hem van belang om kritisch te kijken naar wat archeologen de huistombe noemen. Wallace-Hadrill betoogt dat de analogie incompleet en misleidend is: als je goed nadenkt, lijkt zo’n tombe helemaal niet op een Romeins huis.⁷⁴ Ook vraagt hij zich af waarom het type slechts één van de zovele is, als het toch zo’n effectieve vorm was. Was het design van huistombes gericht op de dode die zich thuis moest voelen of zijn het juist huizen voor de levenden die er komen om vroegere generaties te gedenken? Volgens Wallace-Hadrill ligt de meerwaarde van de tombe-als-huis-vergelijking niet in de typologie, maar in de verhouding tussen de interne en externe functie van een grafmonument.⁷⁵ In zijn conclusie stelt hij: “*The tomb is a conscious extension of the twofold function of the house, internally to articulate the household, externally to present the household to the world.*”⁷⁶ Een van de belangrijkste punten bij deze conclusie is dat die verhouding tussen de interne en externe functie door de tijd heen aanzienlijk kon verschuiven.

Ook Borg behandelt de huistombes in haar monografie.⁷⁷ In een voetnoot haalt ze het artikel van Wallace-Hadrill aan: “[*He*] has pointed out that the so-called house tombs do not really look like houses at all. He does admit however that there might still be some association with houses”.⁷⁸ Omdat de benaming gevestigd is in de archeologie gebruikt Borg de term toch, maar opvallend is dat zij spreekt van “*so-called house tombs*”.

De vraag rijst of Wallace-Hadrills felle betoog tegen de volgens hem misleidende en incomplete analogie van de huistombe gefundeerd is. Von Hesberg merkte in zijn *Römische Grabbauten* al op dat het uiterlijk van de huistombe natuurlijk weinig met het Romeinse woonhuis van doen had. Wallace-Hadrill verwijst in zijn artikel naar het congres over *Römische Gräberstraßen* in München (1987) en de bijdragen van Purcell en Von Hesberg. Purcell heeft het over *columbaria* en niet over huistombes en hij past de parallel met de *domus* toe op de sociale structuur van de *domus*, namelijk op het patronagestelsel waarbij cliënten een plekje kregen in de graftombe.⁷⁹ Von Hesberg gebruikt in zijn hele artikel nergens de term huistombe. Hij plaatst de ruimtelijke veranderingen van grafbouw in de tweede eeuw in de context van familieleden

⁷⁴ Wallace-Hadrill 2008, 45.

⁷⁵ Wallace-Hadrill vraagt zich af of typologieën überhaupt iets kunnen vertellen over identiteit, status of familiebanden.

⁷⁶ Wallace-Hadrill 2008, 77.

⁷⁷ Ze schetst een beeld van tweede eeuwse begraafplaatsen om vervolgens de continuïteit en verandering in de derde eeuw te onderzoeken. De conclusie is dat populaire vormen zoals huistombes (en terras- en tempeltombes) ook in de derde eeuw veel voorkwamen.

⁷⁸ Borg 2013, 9.

⁷⁹ Purcell 1987, 39.

die naar de tombe komen om rituele handelingen uit te voeren. Over de huisanalogie zegt hij: *“Insgesamt knüpft die Bilderwelt eng an die der Wohnbauten an; es wird in diesem Bereich wiederum ein Element des Ausstattungsprunkes privater Häuser and Villen übernommen.”*⁸⁰

Het ziet er naar uit dat het type huistombe voornamelijk gebruikt wordt om te refereren aan de opkomst van aan de buitenkant uniforme bakstenen grafmonumenten, die (onder andere) de verandering van een extravert naar een introvert karakter van de grafstraat in de tweede eeuw belichamen. De architectonische elementen aan de binnenkant doen denken aan huizen. Het probleem met de typologie is tweeledig: enerzijds worden afwijkende categorieën gehanteerd en worden dezelfde monumenten door verschillende auteurs anders ingedeeld, anderzijds zorgt de indeling voor benamingen die door latere generaties te letterlijk opgevat kunnen worden. Borg kiest ervoor om voor het begrip huistombe “so-called” te plaatsen. Blijkbaar is het nodig geworden om meer duidelijkheid te scheppen rondom de term. Je kunt je afvragen of termen in typologieën niet altijd ‘so-called’ zijn: er moet immers een ‘etiketje’ worden geplakt op een zelden volledig homogene groep.

3.4. COLUMBARIA EN COLLEGIA

Een derde casus die behandeld zal worden zijn de *columbaria*, die vaak samen met de zogenoemde *collegia* worden besproken.⁸¹ *Columbaria* zijn collectieve tombes met nissen voor crematiebijzettingen. Ze kwamen op aan het einde van de eerste eeuw voor en het begin van de eerste eeuw na Chr. De ene keer zijn *columbaria* een aparte categorie in typologieën (Toynbee), de andere keer worden ze onderbracht bij een overkoepelende groep (Von Hesberg, *hypogaea*).⁸² Los daarvan zijn er onderlinge verschillen tussen de opgegraven *columbaria*: sommige zijn ondergronds, andere bovengronds, sommige zijn groot en andere weer klein. In de loop van de tijd lijkt men tot de consensus te zijn gekomen dat de vroegste *columbaria* ondergronds en groter waren en dat men later ook bovengronds is gaan bouwen en tevens kleine *columbaria* aanlegde. Twee andere vragen beheersen het debat: waarom kwam het *columbarium* als graftype op in de late eerste eeuw v.Chr.? En door wie en voor wie werden de *columbaria* aangelegd?

Hopkins verklaart de opkomst van *columbaria* als een reactie op de bevolkingsgroei in de stad Rome en de prijsstijgingen van land: er waren meer doden om te begraven, maar de ruimte om dat te doen was duur. Het bouwen van collectieve tombes bood een oplossing voor beide problemen.⁸³ Purcell stelt daarentegen dat het een egalitaire opvatting uit de 20^e eeuw is om te

⁸⁰ Hesberg, von 1987, 58.

⁸¹ *Columbarium* is een moderne term (18^e eeuw), het is een toespeling op het Latijnse woord voor duiventil, vanwege de nissen waarin de urnen stonden.

⁸² Toynbee 1971, 113. Von Hesberg 1992, 76.

⁸³ Hopkins 1983, 211.

denken dat iedereen zomaar een graf kreeg.⁸⁴ Hij denkt dat grafmonumenten voorbehouden zijn aan een kleine groep mensen. Hopkins' verklaring voor het ontstaan van *columbaria* vindt hij dan ook onzin.⁸⁵ Bovendien zijn er volgens Purcell simpelweg te weinig *columbaria* om zo veel urnen te plaatsen. Hij ziet hun opkomst als volgt: "*This type of tomb reflects not the mass society of Rome but the growth of the huge familiae of freedmen, slaves and free dependents which characterized the Roman aristocracy between 50 B.C. and A.D. 150.*"⁸⁶ Von Hesberg vindt het een moeilijk vraagstuk. Hij geeft aan dat de snelle opkomst van het *columbarium* vaak verklaard wordt door de grote groei van Rome, maar stelt daarbij de vraag waarom vergelijkbare typen later niet voorkwamen in andere grote steden, zoals Alexandrië.⁸⁷ Bodel wijst op de zogenoemde *puticuli*, massagraven op de Esquilijn, die in 38 v.Chr. door toedoen van Maecenas gesloten werden. Volgens hem lijkt er een ruimtelijke verschuiving van grafcultuur van binnen naar buiten de stad te hebben plaatsgevonden, die gepaard ging met de overgang van begraving in massagraven naar massacrematie.⁸⁸ Borbonus ziet *columbaria* als producten van hun directe historische omgeving. Het is geen toeval dat ze slechts een aantal jaren na de inauguratie van het keizerlijke regime verschenen. De Romeinse samenleving en de stad Rome ondergingen diepgaande sociale en culturele transformaties. In alle lagen van de samenleving liepen mensen tegen een ambigue veranderde situatie aan.⁸⁹ Borbonus beargumenteert "*that collective organisation and burial was one solution to status inconsistencies in Rome's urban population.*"⁹⁰

Ook over de vraag voor wie en door wie deze *columbaria* werden aangelegd is veel discussie. Inscripties bevestigen in ieder geval dat er voornamelijk vrijgeborenen, vrijgelatenen en slaven bijgezet werden.⁹¹ De opkomst van *columbaria* wordt vaak verbonden met *collegia*. Dit waren genootschappen met leden die gedurende hun leven contributie betaalden, zodat zij verzekerd waren van een degelijke begrafenis.⁹² Toynbee onderscheidt twee soorten *collegia*: "*men who all practised the same craft of trade; or they were all dependants of some great family or*

⁸⁴ Purcell 1987, 33. Als voorbeelden noemt hij "shopkeepers, tradesmen, clerks, even slaves".

⁸⁵ Ibidem, 34: "*This functionalist view, with its overtones of clear perception of social ill and rational search for the remedy, does not attempt an explanation of the genesis of the response which it describes.*"

⁸⁶ Ibidem, 39.

⁸⁷ Hesberg, von 1992, 77.

⁸⁸ Bodel 2000, 134.

⁸⁹ Bijvoorbeeld de vele vrijgelatenen, die nieuwe rechten verwierven maar tegelijk onder gedeeltelijke controle van hun voormalige eigenaren bleven staan. Hetzelfde dilemma hadden anderen in vergelijkbare sociale posities, zoals keizerlijke slaven, buitenlanders en provinciale elites. Ook kwam het republikeinse patronagesysteem door politieke hervormingen van Augustus op losse schroeven te staan, waardoor persoonlijke patronage voor sommigen wegviel.

⁹⁰ Borbonus 2014, 6.

⁹¹ Ibidem, 106-134.

⁹² Volgens de New Pauly: "*A collegium is a group of people coming together for religious, professional and social reasons.*" <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/collegium>, (laatst geraadpleegd: 12-06-2015).

of the Imperial House"⁹³ Hopkins lijkt onderscheid te maken tussen die eerste groep, die hij inderdaad tot leden van een *collegium* rekent en de (ex-)slaven van *familiae*, die hij niet als een *collegium* beschouwt, maar die wel werden bijgezet in *columbaria*. Patterson onderschrijft dit: "Under the Empire the burial of the modestly affluent was often in *columbaria* built by wealthy individuals for their slaves and freedman, or by *collegia* which provided burial as one of the privileges of membership."⁹⁴ Daarnaast is er volgens Hopkins nog een derde groep: mensen die uit ondernemerschap een aandeel kochten in een collectief project om een tombe te bouwen.⁹⁵ Deze groep vinden we ook terug bij Carroll. Zij vat overzichtelijk samen: "[...] they were built by the imperial family to house hundreds of urns containing the ashes of their numerous slaves and freedmen, many of them having served together in the same household when they were alive. Some *columbaria*, on the other hand, were not associated with a particular group of slaves or freedman attached to the imperial family or other aristocratic families, [but were] burial places that were sold, or given away, or traded freely by a disparate group of individuals."⁹⁶ Ook Borbonus buigt zich over de vraag wie verantwoordelijk is voor de aanleg van *columbaria*. Hij concludeert dat het de "nonelite occupants" zelf waren die de touwtjes in handen hadden, omdat publieke claims van aristocraten ontbreken. Hij vindt het onwaarschijnlijk dat die mogelijkheid onbenut zou zijn gelaten. Talrijke inscripties impliceren volgens hem een "relative independence from elite supervision".⁹⁷

Het lijkt erop dat de vraag waarom de *columbaria* juist in de late eerste eeuw v.Chr. opkwamen niet eenduidig te beantwoorden is. De verschillende auteurs brengen plausibele verklaringen naar voren. Het is moeilijk om aan de invloed van de overgang van Republiek naar principaat voorbij te gaan: het is een van de meest rigoureuze politieke veranderingen in de hele Romeinse geschiedenis. Dit kan op zijn beurt weer hebben geleid tot de veranderingen in de samenleving die de auteurs aandragen om de opkomst van de *columbaria* te verklaren. Wat betreft de tweede vraag lijkt er overeenstemming te zijn over het feit dat *columbaria* meerdere doelgroepen hadden: slaven en vrijgelatenen van aristocratische of keizerlijke families, *collegia* en individuen die bij wijze van ondernemerschap een aandeel kochten in de aanleg van een *columbarium*. In hoeverre de eerste groep ook deel uitmaakte van *collegia*, eventueel opgericht door het keizerlijk huis of aristocratische patronen, blijft onduidelijk. Ook wie er nu precies tot *collegia* behoorden is onzeker: soms lijkt het alsof mensen verbonden waren door middel van hun beroep, soms hadden zij slechts de hoop op een waardige begraving gemeen. Het blijft dus

⁹³ Toynbee 1971, 55.

⁹⁴ Patterson 2000, 92.

⁹⁵ Hopkins 1983, 212.

⁹⁶ Carroll 2006, 12.

⁹⁷ Borbonus 2014, 136.

de vraag uit welke mensen *collegia* bestonden, dat *collegia* betrokken waren bij de inrichting van *columbaria* is echter duidelijk.

3.5. DE TUMULUS: ROMEINS OF INHEEMS?

De *tumulus* neemt een bijzondere plaats in binnen de Romeinse grafarchitectuur. Met het mausoleum van Augustus als meest imposante voorbeeld wordt de *tumulus* verbonden met personen die een hoge status hadden. Ook plaatsen sommige wetenschappers de *tumulus* in een diep gewortelde Europese traditie. Over de oorsprong van het graftype, zijn comeback in de eerste eeuw v.Chr. en de rol die de *tumulus* speelt in het romaniseringsdebat heeft binnen het onderzoek naar Romeinse grafcultuur de nodige discussie plaatsgevonden.

Volgens Schwartz verwijst de *tumulus* als grafmonument naar de aloude symboliek van zich steeds herhalende cycli van leven en dood. Door het lichaam of de as te bedekken met een heuvel van aarde, wordt de mens weer door zijn *terra mater* opgenomen. Uit de as zouden bloemen herrijzen die de *tumulus* opsierden.⁹⁸ In de antieke literatuur zijn er al bij Homeros voorbeelden van deze manier van begraven te vinden. Volgens Toynbee waren grafheuvels in de vroege en middenbronstijd wijd verbreid in centraal Europa, maar nam dit gebruik in de late bronstijd al af. Alleen in Brittannië en andere noordwestelijke Europese gebieden bleef men *tumuli* bouwen.⁹⁹ Carroll, die zich in haar onderzoek juist richt op de noordwestelijke provincies, bevestigt dit idee: in Gallië waren er grafheuvels uit de ijzertijd die door vele generaties vereerd werden. Ook geeft zij twee voorbeelden van *tumuli* uit de vierde of eerste helft van de derde eeuw v.Chr. in Wederath, Belgium (het huidige Duitsland).¹⁰⁰ Von Hesberg wijst op het 'heroon van Aeneas' in Lavinium dat dateert uit de vierde eeuw v.Chr.¹⁰¹ Volgens hem blijft de oorsprong van de Romeinse *tumulus* onbekend: "Ob sie direkt an bestimmte Vorbilder anknüpften, bleibt ungewiß".¹⁰² Hij geeft enkele voorbeelden uit het oosten uit de hellenistische tijd. Dit betreft voornamelijk *tumuli* die fungeerden als koningsgraven. Ook de Etruskische monumenten uit de archaische tijd kunnen volgens hem als inspiratie en voorbeeld uit Italië zelf worden gezien.¹⁰³ Toynbee zoekt de oorsprong van de Romeinse *tumulus* uitsluitend in de Etruskische *necropoleis*, wat volgens haar een algemeen geaccepteerde opvatting was.¹⁰⁴ Schwarz stelt dat het de Romeinen ontbrak aan een eigen traditie, maar dat de vorm hun vast niet vreemd was door de

⁹⁸ Schwarz 2001, 193.

⁹⁹ Toynbee 1971, 179.

¹⁰⁰ Carroll 2006, 17,63.

¹⁰¹ Hesberg, von 1992, 94.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Toynbee 1971, 143.

voorbeelden in de Griekse literatuur, de Etruskische grafheuvels en de oude Italische *tumuli* in de buurt van Rome.¹⁰⁵

In de eerste eeuw v.Chr. werd de *tumulus* als grafmonument geïntroduceerd in Rome. Toynbee plaatst het mausoleum van Augustus (28 v.Chr.) aan het begin van deze traditie en sluit zich aan bij het idee dat er geen pre-Augusteïsche *tumuli* zijn.¹⁰⁶ Von Hesberg oppert de suggestie dat de opkomst misschien zijn oorsprong vond ten tijde van de dood van Sulla (78 v.Chr.).¹⁰⁷ Schwartz beschouwt de zogenoemde *tumuli* van de Horatii aan de zesde mijl van de Via Appia als de eerste voorbeelden van Romeinse *tumuli*. Ze dateert ze halverwege de eerste eeuw v.Chr. De heuvel van aarde domineerde en werd slechts omringd door een lage muur. Volgens haar vond er enige decennia later, tijdens de overgang naar de Augusteïsche tijd, een breuk plaats in de ontwikkeling van de Romeinse *tumulus*: “*Eine forcierte Architektonisierung läßt monumentale Unterbauten entstehen. [...] Ihre Erdschüttungen liegen auf hohen opus-caementicia-Unterbauten, die sie von der Erde loslösen.*”¹⁰⁸ Het ontstaan van deze hoge onderbouw verbindt zij met de introductie van grafkamers.¹⁰⁹ Schwartz wijst daarnaast op het feit dat deze bouwkundige ontwikkelingen de symbolische waarde van de grafheuvel reduceerden.

Von Hesberg ziet de ontwikkeling van de *tumulus* anders: hij zegt dat dit grafmonument over het algemeen uit drie gedeelten bestond: de conische aardeheuvel (die het symbolische karakter waarborgde), een onderbouw en een grafkamer. De vroegste *tumuli* uit de eerste eeuw v.Chr. kenmerkten zich door een hoge heuvel, een lage onderbouw en het ontbreken van de grafkamer. Om het fundament te verstevigen werd er een stervormig patroon van muren aangelegd. Latere *tumuli* namen toe in omvang van de diameter en hoogte van de muren. In de Late Republiek en de vroeg-Augusteïsche tijd onderscheidt Von Hesberg twee vormen: de *tumulus* met een kleinere diameter en hoge onderbouw en de *tumulus* met een breed grondoppervlak en een lage onderbouw. In de loop van de tijd ontwikkelde de *tumulus* zich van zijn basisvorm als grafheuvel naar een architectonische monumentale compositie met hoge ringmuren en afzonderlijke grafkamers.¹¹⁰ Dit beeld wordt bevestigd door Wigg, die er tevens op wijst dat de interne structuren ter versteviging een specifiek Romeins bouwprincipe waren. Dit kwam niet voor bij Etruskische en hellenistische grafheuvels.¹¹¹

Al gauw werd de *tumulus* aangehaald in het romaniseringsdebat. Toynbee onderscheidt twee categorieën: “*large circular tombs*” en “*provincial tumuli*”. Onder de eerste groep verstaat

¹⁰⁵ Schwarz 2001, 193.

¹⁰⁶ Toynbee 1971, 144.

¹⁰⁷ Hesberg, von 1992, 95.

¹⁰⁸ Schwartz 2001, 193.

¹⁰⁹ Ibidem, 194.

¹¹⁰ Hesberg, von 1992, 95-99.

¹¹¹ Wigg 1998, 301.

zij grote ronde tombes gemaakt van metselwerk en (bak)steen die voorkwamen vanaf Augustus tot Constantijn I. De provinciale *tumuli* ziet zij als succesvolle exportproducten van de Romeinse cultuur die door hun gelijkenis met lokale tradities laagdrempelig waren om over te nemen: “*The main concentrations of Roman-age tumuli are in Britain, Belgium, the Treviran region, parts of the Danubian provinces and Thrace. Non of these countries are among the most highly Romanized provincial areas; and it is precisely in such less Romanized lands that we should expect to find imitations and adaptations of just that type of Italian tomb which could be readily acclimatized in a native, pre-Roman tradition.*”¹¹² Von Hesberg besteedt geen aandacht aan provinciale *tumuli*. Tumulusgraven komen in de provincies van het Romeinse rijk tijdens de Republiek en eerste eeuw n.Chr. zelden voor, zegt hij. Hij beschouwt de provinciale grafheuvels niet als Romeinse *tumuli*, ongeacht of zij daar adaptaties van waren.¹¹³ Morris is het juist oneens met het idee van de *tumulus* als geromaniseerd graftype in de provincies. Hij ziet de opleving van de provinciale *tumulus* als een “*native reaction to the Roman conquest*”. Voor inheemse volkeren herinnerden grafheuvels aan hun eigen geschiedenis. Zowel Morris als Wigg halen eerder onderzoek aan, waaruit blijkt dat provinciale *tumuli* uit de Romeinse tijd veel meer lijken op de lokale grafheuvels uit de bronstijd dan op de Italische *tumuli*. Het herrijzen van grafheuvels tijdens de Romeinse overheersing wordt gezien als een “*Gegenentwicklung zum ständig steigenden Romanisierungsdruck*”.¹¹⁴ Morris doet er zelfs nog een schepje bovenop door - in combinatie met afwijkende vormen van begraving - te spreken over “*a form of symbolic resistance to imperialism*”.¹¹⁵

Wigg onderzoekt in een case study de grafheuvels in de omgeving van Trier en komt tot de conclusie dat deze duidelijk een versmelting van inheemse en Romeinse elementen vertegenwoordigen: de autochtone gebruiken rondom bijgaven en de vorm van begraven werden gecombineerd met de geromaniseerde Italisch-Romeinse vorm van het grafmonument. Er was sprake van een geleidelijke assimilatie, die echter niet in een volledige imitatie zou overgaan, omdat de vermenging van Keltische en Romeinse elementen juist karakteristiek was voor de Gallo-Romeinse cultuur. Een zinvolle opmerking van Wigg is dat men zich moet realiseren dat er ook overeenkomsten tussen Keltische en klassiek-Italische funeraire gewoonten zijn die niet veroorzaakt werden door wederzijdse beïnvloeding, maar doordat gewoonten onafhankelijk van elkaar op dezelfde manier zijn ontstaan.¹¹⁶

De case study van Wigg doet een potentiële suggestie: misschien waren provinciale *tumuli* een samensmelting van inheemse en Romeinse culturen. De vraag of volkeren in de

¹¹² Toynbee 1971, 181.

¹¹³ Hesberg, von 1992, 107. Von Hesberg gaat in het geheel niet in op die laatste vraag.

¹¹⁴ Wigg 1998, 297.

¹¹⁵ Morris 1992, 51.

¹¹⁶ Wigg 1998, 305.

provincies de *tumulus* zagen als een gemakkelijke stap of juist als weerstand vanuit hun eigen traditie blijft onbeantwoord. Dit geldt ook voor de vraag wie of wat de *tumulus* als Romeins grafmonument zo populair maakte in de eerste eeuw v.Chr. en waar ze hun inspiratie vonden. Het is in ieder geval duidelijk dat de Romeinen hun eigen draai gaven aan het idee van de aardeheuvel als grafmonument. In die zin is het niet vreemd dat Toynbee een onderscheid maakt tussen “*large circular tombs*” en “*provincial tumuli*”.

Het blijft onduidelijk wanneer en door wie de *tumulus* als Romeins grafmonument nu precies werd geïntroduceerd. De grote verschillen tussen bijvoorbeeld de *tumuli* van de Horatii en het graf van Caecilia Metella in Rome suggereren dat er één, zo niet twee generaties tussen gezeten moeten hebben.¹¹⁷ Dit pleit voor een vroege opkomst van de Romeinse *tumulus*. Von Hesberg zou dus gelijk kunnen hebben met een datering in het begin van de eerste eeuw v.Chr. Het argument van Toynbee dat er geen pre-Augusteïsche Romeinse *tumuli* zijn, lijkt in de loop der tijd te zijn weerlegd.

3.6. ROUW, RITUELEN EN DE ROMEINSE SAMENLEVING

Terwijl de discussie over Romeinse grafcultuur zich ontwikkelde, probeerde men ook grip te krijgen op rouw en rituelen in de Romeinse samenleving. Het is een onderwerp waar men sindsdien mee worstelt. De rituelen namen een significante plaats in binnen de funeraire cultuur van de Romeinen, maar lijken ongrijpbaar te zijn voor de moderne onderzoeker. Om met de woorden van Morris te spreken: “*Ritual is one of those words where we all know what it means, but no one can define it*”.¹¹⁸

Hopkins legt de basis voor de behandeling van rouw en riten in de Romeinse samenleving. Hij vraagt zich af of hij de riten kan doorgronden: dieper dan de expressie, om de werkelijke onderliggende emotie te kunnen begrijpen. Volgens sommige historici en antropologen gaat dit te ver: riten zijn hoogstens een culturele spiegel waarin gevoelens worden gereflecteerd. Sterker nog: ze reflecteren die gevoelens niet alleen, ze vormen ze ook en daardoor kunnen ze niet los van elkaar gezien worden. Hopkins zet twee stromingen uiteen. Cultureel relativisten aan de ene kant denken dat culturele en materiële omstandigheden de ervaring en expressie van rouw vormgeven. Volgens Hopkins zijn de meeste historici en antropologen met name geïnteresseerd in verschillen tussen omgangsvormen met de dood en veranderingen door de tijd heen. Ethisch humanisten daarentegen focussen zich op crossculturele overeenkomsten en de gelijkheid van onderliggende emoties. Zij denken dat

¹¹⁷ Hesberg, von 1992, 97. Schwarz 2001, 193.

¹¹⁸ Morris 1992, 8.

expressies in verschillende culturen of tijden variëren aan de oppervlakte, maar dat achter deze schijnbare verschillen hetzelfde gevoel schuilt.¹¹⁹

Morris biedt vervolgens een stappenplan om de bronnen van rituelen te onderzoeken. In hiërarchische volgorde zijn dit de volgende stappen:

1. Directe observatie of participatie in het ritueel;
2. Mondelinge of geschreven testimonia die het ritueel beschrijven of uitleggen;
3. Artistieke representatie van het ritueel;
4. De materiële resten van het ritueel.

Het spreekt voor zich dat als het om Romeinse rituelen gaat, de eerste bron niet meer te raadplegen is. Van de tweede categorie zijn nog slechts de geschreven getuigenissen beschikbaar. Morris kaart zelf al aan dat ook die bron tekortschiet: er wordt slechts één enkele uitvoering van het ritueel beschreven: dit levert een statisch beeld op dat niets zegt over de ontwikkeling of juist de continuïteit van het ritueel in verschillende periodes of plaatsen.¹²⁰ Daarnaast spreken sommige bronnen elkaar ook nog tegen of leven auteurs eeuwen later dan de tijd waarover ze schrijven, waardoor het helemaal moeilijk is om betrouwbare informatie uit de testimonia te destilleren.

Hopkins heeft nog minder vertrouwen in de geschreven antieke bronnen: *“How can we understand Roman experiences, especially when those experiences are mediated to us in sophisticated literary works? Ideally, we need a key for translating Roman literary expressions back to the original experiences. But that is impossible. [...] The limitations and dangers of this method are considerable.”*¹²¹ De moderne betekenis die wij zelf aan rouw geven, zal onze interpretatie beïnvloeden. Met het maken van de vertaalslag naar onze tijd en taal, is de objectiviteit in feite al verloren gegaan, vindt Hopkins. Van de andere kant geeft hij toe dat één ding wel valt af te leiden uit de literatuur, namelijk dat de Romeinse cultuur in ieder geval open stond voor het uiten van gevoelens van rouw.

Een andere beperking van de overgeleverde testimonia zagen we al eerder: vaak beslaan ze slechts de wereld van de Romeinse elite. Toynbee wijdt een heel hoofdstuk aan de Romeinse funeraire rituelen, maar vermeldt noch de bevolkingslaag, noch de tijd waarop haar uiteenzetting van toepassing is.¹²² Lindsay kampt met hetzelfde probleem, maar hij benadrukt de onvolkomenheid van zijn bronnen in het begin van zijn artikel om de lezer hier bewust van te maken.

Een van de bekendste voorbeelden van een bron uit de derde categorie van Morris is de Griekse geometrische Dipylon-krater. Op de enorme vaas uit de 8^e eeuw v.Chr. is een afbeelding

¹¹⁹ Hopkins 1983, 221-223.

¹²⁰ Morris 1992, 11

¹²¹ Hopkins 1983, xv.

¹²² Toynbee 1971, 43-64.

van een begrafenisritueel te zien. De vraag rijst of de krater alleen iets kan vertellen over de specifieke context waartoe hij behoort of over bijvoorbeeld heel Griekenland. Het wordt nog complexer met de vele Griekse vazen die in Etruskische graven zijn gevonden: welk ritueel is er afgebeeld? Om deze impressies te interpreteren moet men eigenlijk beginnen bij de Etruskische begrafenisrituelen.¹²³

De meest besproken voorbeelden uit het Romeins materiaal zijn de tombe van de Haterii uit Rome en het reliëf van Amiternum uit de omgeving van het huidige L'Aquila. Het zijn respectievelijk afbeeldingen van het *funus translaticum* (het sterfbed) en de *exsequiae* of *pompa* (de processie). Toynbee doet weinig anders dan beide objecten beschrijven en gebruikt ze als ondersteuning bij de literaire bronnen.¹²⁴ De crux bij de artistieke representatie van het ritueel als bron zit hem in de vraag of we weten wát we zien. Een paragraaf uit het artikel van Lindsay waarin hij de aanwezigheid van musici onderzoekt illustreert deze kwestie. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de muzikanten, die afgebeeld zijn met trompetten en tamboerijnen, een ceremoniële functie hadden. Lindsay oppert het idee dat de taak van deze muzikanten was om de familieleden en de buitenwereld alert te maken op het gevaar van de onreinheid die het lichaam met zich meebracht.¹²⁵ Door enkel met een kunsthistorische blik naar de afbeeldingen te kijken, kunnen dit soort vragen niet beantwoord worden. Tot slot wijst Morris zelf nog op het ambigue karakter van de artistieke representatie van rituelen. Het is moeilijk om een onderscheid te maken tussen deze categorie en de volgende die hij onderscheidt, namelijk de materiële resten van een ritueel. Soms is de artistieke representatie onderdeel van het ritueel zelf: "*much of our artistic evidence was itself created for the very rituals we wish to understand.*"¹²⁶

Deze vierde groep bestaat volgens Morris dus uit de materiële resten van de rituelen. Het grote voordeel van dit type bron is dat er veel van is en dat er ook nog veel gevonden kan worden. Het nadeel is dat het archeologisch materieel slechts van een deel van het ritueel afkomstig is en dat zelfs daarvan een gedeelte vergankelijk is (vergelijk brons of aardewerk met bijvoorbeeld hout of textiel). Dit levert een incompleet beeld op.¹²⁷

Hoe dan ook is er in het onderzoek naar de Romeinse grafcultuur in de laatste jaren veel aandacht besteed aan de materiële resten van rituelen. Globaal zijn deze archeologische getuigenissen te verdelen in twee subcategorieën: resten van het begravingsritueel en resten van de rituelen en festivals die gedurende het hele jaar werden gehouden.

De Romeinse bijgaven zijn in het vroegste onderzoek enigszins onderbelicht gebleven. Aangezien de kunsthistorische focus op de architectonische elementen van de monumenten lag

¹²³ Morris 1992, 13.

¹²⁴ Toynbee 1971, 44-46.

¹²⁵ Lindsay 2000, 161.

¹²⁶ Morris 1992, 12.

¹²⁷ Ibidem, 13.

was er weinig ruimte voor onderzoek naar deze gewoonte. Tijdens de Duitse colloquia in 1995 en 1998 werd de weg definitief vrijgemaakt om het bijgavengebruik van de Romeinen te bestuderen. Heinzelmann stelt voorop dat de gewoonte slechts van toepassing is op een kleine groep mensen. In het grootste gedeelte van de graven ontbraken bijgaven. Men zou dan ook alleen conclusies mogen verbinden aan de aanwezigheid van bijgaven, en niet aan hun afwezigheid. Daarnaast merkt hij op dat het soms lastig is om te bepalen of de aangetroffen objecten grafgiften zijn of restanten van de ceremonies, met name als het om lampen en aardewerk gaat.¹²⁸

Het onderzoek naar bijgaven werd al snel verbonden met het romaniseringsdebat. Sommige archeologen zijn van mening dat vondsten uit graven iets kunnen vertellen over de culturele identiteit van de overledene. Deze discussie is eigenlijk nog in volle gang. Een andere vraag is of de objecten die meegegeven werden persoonlijke eigendommen waren of een rituele of symbolische functie hadden.¹²⁹

Het is algemeen bekend dat de Romeinen een uitgebreide kalender van (religieuze) festivals en feestdagen kenden. Meerdere van deze feestdagen stonden in het teken van de herdenken van de overledenen. De bekendste zijn de *Parentalia*, *Lemuria*, *Rosaria* en *Violaria*. Ook op individuele feestdagen, zoals de verjaardag van de overledene, ging men naar het graf. Een andere belangrijke dag was de negende dag na de begraafing, de *cena novendialis*.¹³⁰ In urnen met een afneembare deksel of libatiebuizen - soms afgeslagen amfoorhalzen, soms terracotta buizen - werden plengoffers gegoten. De deksels, halzen en buizen zijn in groten getale teruggevonden, zowel in *columbaria* als in monumentale tombes als in graven die bovengronds niet (meer) zichtbaar waren.¹³¹

Ook werden er ontegenzeggelijk banketten gehouden bij graven. *Triclinia*, ligbanken, offertafels (*mensae*) en zelfs keukenblokken en waterputten getuigen ervan. Maar wat men nu precies deed bij deze banketten is moeilijk te achterhalen. Carroll zegt: "*We cannot know exactly how the banquet ritual was structured or performed, nor do we know what was said. Did the participants reminisce and tell stories about the deceased, or was the meal just a drunken free-for-all?*"¹³² Uit voorschriften van *collegia* valt in ieder geval op te maken dat er wijn geconsumeerd werd en aangetroffen etensresten bevestigen dat men voedsel consumeerde bij de graven.

¹²⁸ Heinzelmann 2001, 18.

¹²⁹ Recente artikelen over dit onderwerp zijn bijvoorbeeld te vinden in *Krieg und Frieden. Kelten - Römer - Germanen* (2008).

¹³⁰ Hopkins 1983, 233. Jensen 2008, 117.

¹³¹ Het kan natuurlijk ook dat er bovenop sommige graven houten markers stonden, die snel verdwenen of vergingen, waardoor slechts de ondergrondse resten bewaard zijn gebleven. Hoe dan ook zullen dit overwegend graven van 'armeren' zijn geweest.

¹³² Carroll 2006, 71.

Het ziet er naar uit dat de Romeinse rituelen en de omgang met rouw na jaren van onderzoek nog steeds moeilijk te doorgronden zijn voor de archeoloog. Er is veel onderzoek naar gedaan, maar het is de vraag of er ooit harde conclusies getrokken kunnen worden (en of dat überhaupt wenselijk is). Het blijft in ieder geval een onderwerp dat tot de verbeelding spreekt.

Hoofdstuk 4: Conclusie

De analyse die in deze scriptie is gepresenteerd levert een aantal inzichten op over het onderzoek naar de Romeinse grafcultuur tussen 1970 en 2015.

Ten eerste is duidelijk geworden dat wetenschappelijk onderzoek naar Romeinse grafcultuur zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld van onderzoek met een overwegend beschrijvende en kunsthistorische benaderingswijze naar onderzoek van interdisciplinaire en sociaalhistorische aard. Begrippen als 'sociale status' en 'context' werden steeds belangrijker. Na verloop van tijd werd eerder onderzoek herzien en thema's die waren blijven liggen werden opgepakt. Men kwam tot kritische inzichten over onder meer typologieën, dateringen, elitecultuur en de subjectiviteit van eerder onderzoek. De grenzen van interdisciplinair onderzoek werden verlegd van een samenwerking tussen archeologen, historici en classici naar een meer multidisciplinair onderzoeksgebied dat ook antropologie, religiewetenschap, osteologie en andere voor grafcultuur relevante wetenschappen besloeg. De algemene ontwikkelingen in de archeologie in de tweede helft van de 20^e eeuw en het ontstaan van stromingen zoals *New Archaeology* en post-processuele archeologie zijn in het debat over de Romeinse grafcultuur - zij het met vertraging - terug te zien.

Vervolgens is een aantal casus onderzocht dat de veranderingen in het onderzoek illustreert. Wat vooral opvalt is dat bepaalde thema's door de tijd heen vanuit verschillende invalshoeken zijn belicht, maar dat er weinig conclusies worden getrokken. De nieuwe benaderingswijzen plaatsen het onderwerp in een breder referentiekader, maar zijn niet in staat om eenduidige oplossingen te bieden. Vaak blijven vraagstukken onbeantwoord, zoals de opkomst van de *columbaria* en de rol van *collegia*. Soms wordt er een compromis voorgesteld, zoals de suggestie dat de provinciale *tumulus* een samensmelting van Romeinse en inheemse culturen vertegenwoordigt. In sommige gevallen moet misschien geaccepteerd worden dat het niet mogelijk is om te weten wat mensen voelden of hoe ceremonies in hun werk gingen, zoals bij onderzoek naar gevoelens (van rouw) of rituelen. Misopvattingen uit het verleden lijken over het algemeen recht gezet te zijn. Dat de huistombe niet letterlijk opgevat moet worden als een huis voor de overledene lijkt inmiddels voldoende duidelijk geworden. Ook over het feit dat de terugkeer van inhumatie wellicht te verklaren valt vanuit de hellenistische invloed in de tweede eeuw, lijkt men het inmiddels nagenoeg eens. Op welke manier die ontwikkeling zich heeft voltrokken binnen de Romeinse samenleving blijft de vraag; daarover verschillen de onderzoekers dan weer van mening.

Wat het onderzoek in de afgelopen decennia concreet heeft opgeleverd is met name de nieuwe informatie die de verschillende benaderingswijzen aan het debat hebben bijgedragen en de kritische noot die men heeft gezet bij eerder onderzoek. Dit onderzoek is niet in het geheel

verworpen: waar mogelijk is er zelfs op voortgebouwd. Wanneer het wel onjuist bleek is het gecorrigeerd. Het is van belang om goed op te letten welke resultaten in het algemeen incorrect zijn bevonden en over welke onderwerpen gewoonweg discussie bestaat. Soms is dat verschil moeilijk te zien, waardoor nieuw onderzoek niets nieuws zal toevoegen. Het interdisciplinaire karakter van recent onderzoek heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd en zal in de toekomst waarschijnlijk nog veel meer kunnen bijdragen. In het bijzonder wanneer dit onderzoek op een multidisciplinaire manier gecombineerd wordt met de voortschrijdende technologische ontwikkelingen.

Waar valt in de toekomst nu nog terrein te winnen binnen het onderzoek naar de Romeinse grafcultuur? Het valt op dat er erg veel overlap zit in de literatuur als geheel. Telkens worden dezelfde grafstraten, tombes, monumenten en ontwikkelingen als voorbeeld of tot onderwerp gemaakt. De onderwerpen in kwestie worden telkens vanuit een andere invalshoek bekeken. Op zichzelf is dat natuurlijk geen slechte zaak, maar wanneer het niet meer helder is waar de verschillende invalshoeken overlappen of elkaar tegenspreken, levert dit een vertroebeld beeld op. Bovendien is de informatie verspreid over tal van publicaties, wat het voor jonge wetenschappers niet gemakkelijk maakt om nieuw onderzoek te doen. Daarnaast levert het een eenzijdig beeld op om telkens dezelfde monumenten en ontwikkelingen te behandelen.

De voortgang van het onderzoek naar Romeinse grafcultuur zou gebaat zijn bij een grootschalig en internationaal onderzoeksproject dat de resultaten die tot op heden geboekt zijn op een rijtje zet. Men zou hier vervolgens verschillende hoofdthema's uit moeten destilleren die samen het hele onderzoeksgebied vertegenwoordigen en daarbij moeten nagaan op welke gebieden de wetenschap baat heeft bij verder onderzoek. Daarbij is het helemaal niet ondenkbaar dat men sommige thema's (tijdelijk) laat rusten, in ieder geval tot er aanleiding is voor nieuw onderzoek, bijvoorbeeld door opgravingen. Zo kan men in de toekomst veel gerichter bijdragen aan het debat. Naast deze evaluatie van (recent) onderzoek zou er een corpus samengesteld moeten worden met alle voorbeelden die meermaals worden aangehaald. Wellicht zou men dit de vorm kunnen geven van een supplement en hierin ook literaire bronnen, belangrijke inscripties, verordeningen et cetera kunnen opnemen. Bij het uitvoeren van zo'n grootschalig project is een interdisciplinaire en voor zover mogelijk multidisciplinaire aanpak een vereiste. Verder valt er veel voordeel te halen uit een dergelijke publicatie wanneer die in het Engels geschreven zou worden, aangezien dan ook het vele Duitse, Franse en Italiaanse onderzoek voor iedereen toegankelijk wordt in een academische wereld waarin het Engels als voertaal steeds vanzelfsprekender wordt.¹³³

¹³³ Of dit wenselijk is, is voor dit punt niet relevant. Het is een feit dat de academische wereld steeds meer in het Engels communiceert, wat op de lange termijn in de hand werkt dat academici steeds minder andere talen (op niveau) zullen beheersen. Resultaten uit met name Italiaanse en Franse, maar ook Duitse literatuur zullen dan steeds minder meegenomen worden in nieuw onderzoek. Dát is in ieder geval niet wenselijk.

Wat betreft afzonderlijke thema's waarnaar nog onderzoek zou kunnen worden gedaan is tijdens het schrijven van deze scriptie een drietal onderwerpen eruit gesprongen. Het eerste dat opvalt is dat primaire bronnen vaak op een inconsequente manier worden gebruikt. Ze worden vaak aangehaald om een uitspraak of een resultaat te illustreren, maar vaak wordt de literaire bron zelf niet geanalyseerd. Cicero, Tacitus en Petronius worden bijvoorbeeld door elkaar genoemd om nu eens dit, dan weer dat toe te lichten. Waar de filologie teksten steeds meer in context beschouwt, moet dit besef in het archeologisch debat nog doordringen. Wie niet eerst de tekst zelf centraal stelt en kritisch bestudeert, weet helemaal niet of hij zijn standpunt wel ondersteunt - of misschien zelfs schaadt - met de woorden van een antieke auteur. Een veelvoorkomend voorbeeld is Petronius' *Satyricon*, een tekst die uiterst moeilijk te interpreteren is (o.a. door de gefragmenteerde overlevering) en bekend staat om zijn ironie en satire. Een dergelijk werk kan eigenlijk niet zonder kanttekeningen te plaatsen ingezet worden als ondersteuning van een argument. De tijd en het genre waarin een auteur schrijft zijn van grote invloed op zijn werk.

Min of meer hetzelfde geldt voor het gebruik van juridische bronnen. Het is duidelijk dat de inhoud van de wet en de situatie in de praktijk niet altijd overeenkwamen. Een voorbeeld is het verbod op grafschennis, daar een graf vanaf het moment van bijzetting de beschermde status van een *locus religiosus* genoot. Waarschijnlijk werden deze wetten juist opgesteld omdat er grafschennis plaatsvond en er dus wetgeving nodig was. Archeologische resten wijzen op veelvuldige schade, roof en hergebruik binnen de Romeinse grafcultuur. Juridische bronnen zouden dus niet zonder meer als bewijsmateriaal aangevoerd mogen worden. In ieder geval zou het de moeite waard zijn om de mate waarin zij wel of niet representatief zijn voor onderzoek te bestuderen.

Tot slot is gebleken dat in de loop van de tijd werd ingezien dat eerder onderzoek voornamelijk op de elitecultuur was gebaseerd. De verbetering die dit inzicht met zich meebracht was dat men de resultaten in perspectief plaatste en zich ervan bewust was dat zij dus slechts voor één bepaalde groep golden. Een vervolgstap zou zijn om nu ook onderzoek te gaan doen naar de non-elitecultuur. In archeologisch opzicht zou dit bijvoorbeeld kunnen door niet alleen grafstraten en grote monumenten, maar ook 'armere' grafvelden te documenteren en te onderzoeken. Met de inzet van moderne technieken om bijvoorbeeld botmateriaal te analyseren kan ook uit dit soort gegevens relevante informatie gedestilleerd worden.

Dit zijn slechts een paar voorbeelden uit het ongetwijfeld grotere scala aan mogelijkheden voor meer onderzoek naar de Romeinse grafcultuur. Ook sommige van de casus uit hoofdstuk 3 zouden zeker nog uitgebreider onderzocht kunnen worden.

Al met al kan geconcludeerd worden dat er in de afgelopen decennia veel progressie is geboekt in het onderzoek naar de Romeinse grafcultuur, maar dat er voor de komende jaren nog meer dan genoeg overblijft om het debat voort te zetten.

Bibliografie

Bodel, J., *Dealing with the dead: undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome*, in Hope & Marshall (2000).

Borbonus, D. (2014) *Columbarium tombs and collective identity in Augustan Rome*. New York: Cambridge University Press.

Borg, B. (2013) *Crisis and ambition. Tombs and burial customs in third-century CE Rome*. Oxford: Oxford University Press.

> review door D. Borbonus (Bryn Mawr).

Brink, L. & Green, D. (2008) - *Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context: Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*. Berlijn: De Gruyter.

Carroll, M. (2006) *Spirits of the dead : Roman funerary commemoration in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

> review door J. Pearce (*Journal of Roman Studies*).

Fasold, P., Fischer, T., Von Hesberg, H. & Witteyer, M. (1998) *Bestattungssitte und kulturelle Identität. Grabanlagen und Grabbeigaben der frühen römischen Kaiserzeit in Italien und den Nordwest-Provinzen: Kolloquium in Xanten vom 16. bis 18. Februar 1995*. Keulen: Rheinland-Verlag.

Heinzelmann, M., Ortalli, J., Fasold, P. & Witteyer, M. (2001) *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit: Internationales Kolloquium, Rom, 1.-3. April 1998*. Wiesbaden: Reichert.

Hesberg, H. von & Zanker, P. (1987) *Römische Gräberstraßen : Selbstdarstellung, Status, Standard: Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Beck.

Hesberg, H. von, *Plannung und Ausgestaltung der Nekropolen Roms im 2. Jh. n. Chr.*, in Von Hesberg & Zanker (1987).

Hesberg, H. von (1992) *Römische Grabbauten*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
> review door W.K. Kovacsovics (*Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums vol. 194*).

Hope, V. & Marshall, E. (2000) *Death and disease in the ancient city*. London: Routledge.
> review door R. Hall Sternberg (*Bryn Mawr*)

Hopkins, K. (1983) *Death and renewal: Social studies in Roman History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jensen, R.M., *Dining with the dead: from the mensa to the altar in Christian Late Antiquity*, in Brink & Green (2008).

Johnson, M. (2010) *Archaeological theorie: an introduction*. Oxford: Blackwell.

Lindsay, H., *Death-pollution and funerals in the city of Rome*, in Hope & Marshall (2000).

Morris, I. (1992) *Death-ritual and sociale structure in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
> review door J. C. Wright (*Bryn Mawr*).

Patterson, J.R., *On the margins of the city of Rome*, in Hope & Marshall (2000).

Purcell, N., *Tomb and suburb*, in Von Hesberg & Zanker (1987).

Schwarz, M., *Überlegungen zur Bedeutung der Grabriten und Jenseitsvorstellungen in der Gestaltung der römischen Tumulusgräber*, in Heinzelmänn e.a. (2001).

Toynbee, J. (1971) *Death and burial in the Roman world*. London: Thames and Hudson.
> review door J.L. Rife (*Bryn Mawr*).

Wallace-Hadrill, A., *Housing the dead: the tomb as a house in Roman Italy*, in Brink & Green (2008).

Wigg, A., *Römerzeitliche Grabhügel im Trierer Land: Assimilation einer autochthonen Bestattungssitte an eine mittelitalische Grabdenkmalform*, in Fasold e.a. (1998).